

БІБЛІОТЕКА
** НОВІТНЬОЇ **
ЛІТЕРАТУРИ

Юрій Косач

Еней
і життя
інших

1 9 4 7
• ПРОМЕТЕЙ •

diasporiana.org.ua

ЮРІЙ КОСАЧ: ЕНЕЙ і ЖИТТЯ ІНШИХ

В-во «ПРОМЕТЕЙ». Редактор художньої літератури Борис Подоляк. Художнє оформлення: обкладинка — В. Залузький, суперобкладинка — Галина Мазепа.

ЮРІЙ КОСАЧ

**ЕНЕЙ і життя
інших**

П о в і с т ь

**1 947
ПРОМЕТЕЙ**

Всі права застережені за Видавництвом.

ЮРІЙ КОСАЧ
ЕНЕЙ І ЖИТТЯ ІНШИХ

(Повість)

Присвята Ірені Л.

I

Мені притаманна деяка злосливість, недоречна для цілої моєї постаті, що могла б робити враження перевтілення доброти, але ця злосливість — це відсвіт моєї безбарвної натури. Я хотів бачити ефект зустрічі Галочки з Іриним — нехай подарують мені цю витівку — але це розвага, це розвага піти іноді наперекір долі. І може, може це — мій невеличкий, мій нікчемний тріумф Калібана.

Я вчора пробачився перед Галочкою спішним відходом. Але це було й на руку — вона ждала Фреда. Я так хотів уже привітати її з одержанням американської візи — це ж зовсім був мій сон з в'язничної камери — сонцем обдана пристань, пришвартований пакетот, поруччя східців, по яких сновигають морці в білому, мускулисти, осончені пареньки з кирпатастими носами, небо аметистової синяви з червонавим відтінем, а шквар прохолоджують віяла пальм — в цьому видиві не було нічого окресленого, нічого названого, я гадаю це була тільки далека ремінісценція скравків колись баченого, це не важливо, але Галочку чітко я бачив поруч джентльмена в білому, сливе фільмового, сливе журнального красеня. Вона сміялась, слухаючи розповіді про це келійне маріння, я хотів

підкреслити ним мою цілковиту зрезигнованість з яких не будь інших ролей, крім Енеєвих, «батьківськість» моєї любові до неї, об'єктивну приязнь — бажання «якнайяскравішого щастя».

Вона гладила собаку й ми проходжувались по стежці, між шипшиною. І дім над Ізаром полонила шипшина. «Dornröschen» — можна було б назвати Галочку, це було б мило, сентиментально, здалекої бідермаєрівської німецької старовини казок, золотокосих ундін, замків на шпілях. Шипшина цвіла й відцвіла — кармазинові платки лежали на ріні, й ми топтали їх, вони причіплялись до лап собаки, й вона їх смішно струшувала. А втім це був запущений садок, як і всі тут, на Мавлькірхенштрасе, де, почавши від мосту, вдаряє суцільна зеленява, де губляться руїни, нашвидку поправлені павільйони, що стали мешкальними, й чудом зацилілі дімки, вілли в непевних стилях перелому діб. Бур'ян, лопухи, кропива буяли на купах румовиць, хлопчаки підбивали ногами, мов футбол, пусті консервні бляшанки, й лише де-не-де з зеленяви, замлоєні серпневим шкваром, визирали з люльками дерев'яні обличчя господарів з далекими нетутешніми очима. Баварці — мопси з голими колінами, з ображено-здживаними, надутими губами, проходили повз садиби, зідхали: скрізь осьде, в Богенгавзені була мерзота пустків'я. Час закляк на румовицах, на заржавлених частинах танків, що між ними весело гороїжився молочай, час, як ледар, ледве шелевів над тремтотом низької листви, густим пахом липи.

Я приходив сюди від деякого часу частіше, сливе щодругий вечір. Моя приявність нікого не бентежила, я зрівнювався в правах із господарем-мопсом з його рожканням «Grüß Gott», з сетером Пінокійо, що в нього очі були барви свіжовимитих пивних пляшок. Я сходив з трамваю, що тоскно дзвонив, здіймаючись під гору, залишав ліворуч сад із боннами, вояками й дітвоорою — цей сад завжди нагадував Галочці Київ — Липки — ішов праворуч. А просто — плив Ізар. Він не міняв кольору — стояли літні дні, без того невгавного бігу хмарин, що так докучали, так застили мені сонце на півночі. День, сліпучий кришталевий пугар, глядівся в Ізар. А Ізар, минаючи неспішно мости, повагом бився об камінь берегів — звикнувши до тієї сирої, кам'яної нудьги-неволі, й безпересталі, але й без надхнення линув поміж двома стінами

зеленяви (ів, осокорів) в серпневу склистисть далечині, здригаючись іноді білими пругами піни й аж видзвонюючи своїм дивним кольором, своїм кольором, свіжим, як далека первісність гір, незайманих прайсторичних діб, як прохолодь соняшної жаги. Кольором чудесного стопу скла й металю.

Я доходив до хвіртки, зовсім скованої в кущах, вона рипіла. Якби перед домом стояв автомобіль, я міг би знати, що Фред уже є, й подумав би — йти, чи повернутись. Бо я уникав зустрічей втрьох, втім зовсім непотрібно, бо ані вони мені, ані я не перешкоджали. Але автомобіля не було, й я, тим радісніший, входив у подвір'я, у невеликий квадрат моріжку, затінений липами, що звисали з сусідніх дворів кучерявою масою листви. На моріжку звичайно лежали, граючи в карти, співмешканці дому — Катя й два пареніки, один з чорними бурцями, глибоко осадженими, теж чорними зікорками, другий лисавий, певніший себе, типу спекулянтів з під Вісмаркового пам'ятника.

Вони відводили мене насмішкуватими поглядами, треба згодитись, що, на їхню думку, моя поява й моя роль, осьде, особливо в приявності Фреде була недоречною, поготів комічною. Сетер Пінокіо вибігав мені назустріч і ставав на задні лапи, передніми він спирається об мене й пробував лизнути мене в ніс і щоки, від чого я западливо ухилявся. І з ним разом, не влічаючи товариства чіхсь безвlasницьких курей, що не сахались від мене, а навпаки, люб'язно кудкудахкали, не влічаючи голомозого Івасика, мешканця офіцин, істоти, мабуть, чоловічої статі, але постійно зодягненої в дівочу сукню, тобто сорочинку, обстриженої під машинку, тому, що « волосся погано росло, казала мама», — я увіходив у помешкання Галочки.

Я марив, я уявляв себе в краплі з Ізару, взятій під мікроскоп, я передбачував зеленоокі привиди наяд, тихо шелевіючі волоконця, що стали несподівано гігантичними водоростями, я бачив чертоги, грани хрустальник, салатноколірних стін, а між ними свічіння променів, що ламаються, доторкнувшись поверхні. Добре. Я підходив близче — з вікна била хвиля липового паху, море зелені,rudість променів тремтіла на завісах, нехай і мереживо, нехай і волоконця блідоzelені здовж стін, нехай наяда. Мені хотілось читати

вірші Гайнє. Галочка стояла плечима до вікна, її обдавала руда злива, й проти цієї непроханої навали пушок на її руках і на шиї, біле коріння волосся, взятого жгутами д'горі, шарючись, мінився й мигтів. А втім це все (крім голубіючого вгорі зеленобрілого, криштлевого чертога — втім і це була тільки моя власна вигадка, наскрізь нереальна), — і мигтіючий пушок, і браслет на перегині руки, й дещо випнуті губи, що начеб завжди на щось дмухали, — були мені знайомі, давно знайомі, як хвиля молодості, що зневечев'я захлиствує плавця своєю шаленою синявою. «Добре, що ви прийшли, я вам заграю Гіндеміта, Енею.» . . .

ІІ

Приявности Галоччиної матері Ганни Олексіївни тоді так не відчувалось, хоч вона виходила дрібними кроками з другої кімнати й сідала окрай вікна, упершись у мене своїми чорними очима, блискучими, як голівки шпильок, вся подібна на велику чорну, оксамитну мишу, з білим мереживом на шиї й з льорнетом на довгому ланцюжку. Її час спинився на якомусь 1913 році, і високоносість петербурзького пансіону й надземність Зимового палацу не знищили ці тверді роки, ці довгі роки, що в них розтанув димок пароплава в бірюзовому ранку в рейді Костянтинополя й знітився жар београдського Калімігдану й бузкова перспектива Елісейських Піль. Вона починала здебільша по-російськи спогадами про весну в маєтку? на Чернігівщині, а коли Галочка серед контрапунктуючої, дисонансуючої фрази Гіндеміта кричала ій: «Pourquoи parles tu russe»¹), — Ганна Олексіївна розсіяно кидала: «Не всьо лі равно, Галочка» і спроквола, немов вростаючи ще міцним сопраном у мелодію наталкополтавської мелодрами, переходила на розледарюочу, хвилястосонну мову Терпелишиного стилю — o quel style, o quel style! . . .²) кричала знов Галочка, її брови розбігались і збігались — вона завжди буде мучити свою матір, ця неслухняна дівчинка.

Але я непорушно слухав, мов Будда, я сидів, заклякши, бо кінець-кінцем, це все було теж знайоме, як і цяцьки, —

¹) Чому ти говориш по-російськи?

²) О, що за стиль, о, що за стиль!

етапи мандрування по здібленій Європі, ці слоники з вулиці Ріволі, це намисто з Загребу, ці мушлі з Венеції, — «ця дівчина мене зажене в могилу» — «але чому, Ганно Олексіївно» — встряяв я глухо, непричтено, зовсім не бажаючи бути суддею — я це говорив із чесності, бо втім мої думки бігали за Галоччиними пальцями, за клявішами, що зойкали, тъожкали, квилили, завмирали, і разом із Галочкою розумів, що нас кидає хвиля, безжалісний бурун, у зеленотьману пріву й ще, ще, ще клекоче темний, аж чорний чортений, щоб вирватись, виплеснутись іскрокаскадним квітником.

Чорна миша з мереживом викочується, мов на коліщатах, з кімнати й за хвилину знов укочується з тихесеньким дзвенінням порцелянових старовинних чашечок і з прозоромалиновим варенням на тарілочках. Я зберігаю межі пристойності — я не кричу з захоплення, бо я страшенно люблю малинове варення. «Перегорніть ноти!» Я підходжу, я схиляюсь над Галоччиним плечем — воно в пунсовому рукаві, я бачу Галоччине обличчя зосереджене зукоса, з клаптем русявого кучеря біля вуха, з ямінкою на щоці, колос вій, що кидає тінь, рівний віддих грудей. «Це важко, че дуже важко...» Вона хотіла б заплакати вмить. Кожна жінка, наблизуючись до мистецтва, відчуває свій дилетантизм, якого не сила перевороти. Й прикро — я міряю довгим кроком кімнату, запалюю цигарку, дивлюсь на дим, що полинув до вікна, на двір, над Ізар, повз завісу. Мені шкода її — втім тільки жінки. Але вона за мить уже єсть варення. Малина такого ж кольору, як і її уста.

— Ми сьогодні одержали листа з Америки, від Міші — — заявляє Ганна Олексіївна. Міша — це професор Гарвардського університету, Галоччин дядько, що вславився многотомними працями з історії Візантії. Галочка смеється — мені теж хотілось — Візантія й Нью-Йорк, — але це звичайне ділтацтво, бо чому американські студенти не можуть бути візантинологами? —

— Фред не має зеленого поняття про історію, говорить Галочка, він знає історію тільки з фільмів, наприклад, Генріха VIII, Катерину...

— Взагалі цей твій Фред, завважує чорна оксамитна миша; нехай от Вадим Васильович (це — я) посвідчить, інтересується лі чесні будь цей твій Фред, крім футболу й боксерських матчів?...

Я виступаю з лицарською міною:

— Vous me permettez, comtesse, mais vous exagérez — je trouve que Mr Fred est un gentleman très instruit¹... він багато читає, він добрий фахівець...

— Mais je ne parle pas de cela²!, перебиває мене Ганна Олексіївна, я не говорю, про спеціальність і фах але про загальну освіту й круг зацікавлення. Et ses manières!... Effroyables!...³)

— Він є милий малий ведмідь з ногами на столі, говорить Галочка, сміється й дивиться на мене.

Я, звичайно, в глибині душі не поділяв би її думки, хоч цей Фред супроти мене поводився без закиду. Жування гуми, несподіваний вибух реготу, пританцовування й поклепування себе по стегнах — це вреагті дурниці, не гідні уваги. Ми пили з ним і курили, ми співали й грали в покера, й цей хлопець був мені безмежно товариський.

— Він вчора освідчився мені — —

Я б почув у її голосі ледве помітну тінь смутку.

— Що ж, це близькуча партія, холодно сказав я, здається, Фред належить до дуків Віндзору в сталевій галузі...

— Його батько директор М'ясокомбінату...

— Але взагалі ця Америка, й Ганна Олексіївна завзятуще поколотила ложечкою; я б воліла повернутись до Канн, коли б...

— Коли б, коли б!...

Ця дівчинка була розумнішою — —

Ганна Олексіївна взагалі дуже мало знала про цю дівчинку. Вона дивилась на неї, прижмуривши очі й посміхаючись куточком уст — Ганна Олексіївна тільки так і дивилась на неї — на малу збиточницю, що виростала під чужими небами й вглітала в себе пахищі далеких мандрівок і відбивалась від дому, старого дому в тінях шляхетських, йовіяльних літ.

Вона знов сіла за фортепіано. «Ви йому дали відповідь?» — наважився я. Вона взяла трель — від cis-moll. «А ви любите його?» Знов трель. «Мені здається, він вам сподобається...

¹) Але дозвольте, графине, ви перебільшуєте, — я вважаю, що Фред — дуже освічений джентльмен...

²) Я не про те кажу.

³) А його манери!... Страшні!...

бався...» Знов трель. І потім буряно, буряно акорди за акордами. «Завтра буде відповідь» — вона підійшла до вікна. Ганна Олексіївна тихо знялась. «Завтра я прийду до вас з одним...» — тоді сказав я їй. «Хто такий?» «Таїна, таїна, таїна.» «Ну, скажіть — ви!...» Ганна Олексіївна, змітаючи з стола, морцила чоло. Вона думала про м'ясний концерн — ні, ідотизм. Америка, ні — краще старі канни, шелест пальм, старовинні вілли, останні діаманти, дев'яностолітні генерали, голубиний тал у церкві, — ні, — краще спокій але добре, що Міша в Америці, добре улюблений, якби не він, що б це було — ні, жах, жахіття... Геть з Європи, з цієї вічної, неспокійної, неслухняної Європи.

Мене могло б цікавити Галоччине ставлення до цієї проблеми одруження, але вона не чула мене чи вдавала, що не чує. Як завжди, довкруги цієї дівчини існувала безліч здогадів, але котрий з них був правдивий... І я, не наполягаючи, згодився з Ганною Олексіївною, що Америка врешті теж непогана країна й, якби були можливості людського існування, то американцям можна було б подарувати деякі речі, бо в основному, — я буквально переказую думку Ганни Олексіївни, *ils tous sont très gentils, et il faudrait seulement les bien comprendre, entin l'Amérique c'est aussi un pays...¹*) Після цього Ганна Олексіївна розтанула, так, розтанула в присмоктовому тумані — вона задрімала, метикуючи, й я спостеріг, що Галочка не грала. Вже довгий час: вона сиділа при фортепіані й дивилася крізь вікно, поверх листви, в темніючу синяву.

III

Ми колись то, одного вечора, розглядали Галоччин родинний архів — пожовклі фотографії, обличчя й постаті кремезних бородатих генералів, повновидих добродіїв у партікулярному одінні з вусищами, вусами й вусиками, оглядних паній, убраних за модами 70-их, 90-их і 900-их років, врешті листівки з видами найрізніших міст — я розумів, звідки цей повів солоного, гострого вітру, що йшов іноді за шелестом Галоччиної сукні, я розумів — в її очах вилискували вогні.

¹) Вони всі дуже милі, і треба було б тільки добре зрозуміти їх, нарешті Америка — це теж країна.

далеких портів, тривожних потягів. І потім на карточці котятко, я подумав про Париж, про Люксембурзький сад з водогляями, з басейном, де хлопчаки пускають човники, ці хлопчаки, що, мабуть, сьогодні вже капітани, потім затінена криниця Медічів, руїни абатства Клоні й вмілюючий у сонці майдан Конкорд зі сліпучобілим піском, що шампить під ногами. Галоччого батька я не міг ніяк зустріти, він ще жив кілька років після нашого знайомства з нею, але він був промітним інженером-промисловцем, що жив у поїздах-експресах, принаїдно заїжджаючи до Галочки, що з Ганною Олексіївною намагалась здоганити батька, кочувала з однієї країни в другу, завжди нашошорено, завжди готова шарпнутись далі, хоч би й у безвість. Ми перегортали листки альбомів, і я зовсім рельєфно бачив, як Галочка — котятко сидить під велетенською терасою в кафе на Авеніда дес Реставрадорес у Лісbonі, як вихиляється з балькону на Віа Джаніколо в Римі, як іде в ліцей в Льозанні, і я закривав очі й марив: колись я хотів бути вітрищем-торнадо, що до болю заціловує сухі уста, я хотів колись бути місячним променем, щоб замінятись, упавши на асфальт Берліну у смарагдовий легкий пил, знятий її черевичком, я колись хотів — —

— Vadime Vasильович, промовила Галочка й зморшилась, — ій так важко було звикнути називати мене ще й по батькові — може краще тоді вже Monsieur Vadym або просто, Енею вам це завжди підходило... ми приречені бути déracinés — вирваними з ґрунту, чи не так? Уперте хотіння долі, я ми нічого не порадимо, ми скоряємося — у нас не може бути батьківщини й навіть, коли б вона була, ми будемо чужі їй...

— А ви забули про Антея?...

— Я не забула, але вважаю цей міт перестарілим, він надто механістично символізує й пояснює обнову патріотично го чуття. Я стала українкою зовсім не тому, що побачила соняшники й вишневі садки, доторкнулася до зrimого — до ясних зір, тихих вод — ви ж пам'ятаєте це?...

— Пам'ятаю, Галочко, але про це потім...

— Отже, не про це йдеться, не про антеїзм, так мовити б. Україна була мені, а тепер ще більше буде казкою, далекою, сповітою в голубині імли, а крізь них про дирається прозолоть. Або скажімо: Україна — шестикрил,

драніжний птах, гірський орел, що прилітає в словену затравами ніч і проквиляє, й кров сочиться, згустками падає з дзьоба... Це неспокій, це вічний бурелім, що в душі, й цим неспокоєм ми тавровані. Є в цьому одержимість, є й приреченість. І трагізм нашої доби — нас, безґрунтян, нас — déracinés, нас — гнаних, мов перекотиполе, нас — м'ятежних і метушливих. Це, звичайно, романтично, але — нежиттєво.

Я нахилився над альбомом, я не міг приховати мого схильовання: я давно вже не чув, щоб вона говорила про ці справи.

— Кожна революційна ідея — романтична й породжує покоління романтиків, Галочко, — поки не перестане бути революційною. Тоді настає маразм або золотий вік Перікла. Наше призначення — терпіти в проміжній добі. Але навіщо ви розпочали цю розмову? Хіба ми не зареклися?...

— Це чисто теоретично, Енею, мені йдеться про деякі визначення. Про окреслення деяких духових станів, що були досі імлистими, нез'ясованими, неназваними. І потім ідеться про деякі постанови.

— Ви хочете життя, віч-на-віч?...

— Може й так.

— А скоріше — «ідеологічного» віправдання?...

— Це ні. Ви знаєте самі, що я надто люблю сміливість, щоб ховати якийсь полохливий егоїзм за «ідеологічні віправдання»... Я хочу — я й можу, ви це знаєте, Monsieur Енею... І облишімо й облишімо.

Я завважив, що вона хотіла жити за скляною стіною — адже ж і я думав про кришталевий чертог, терем у зеленоводді, — але ні, тоді крізь стіну проривалась спокуса. «Галочко — я не знаю хотів я оути в ту мить спокусою, чи просто собою — як там не буде, але ви пам'ятайте наше: «тільки вірність.» «Мелодраматично»-вона відняла свою руку з холодним, синім прожиллям від моєї, що надто наблизилась — «Не забуйайте — її очі зайнялись зеленавим відсвітом — не забуйайте моєї рафінованості, моєї надто зіпсованого смаку. Я не терплю яскравих кічів, солодких мелодрам і суперромантичної лірики. Заграймо краще в чотири руки». «Тихіше — там Ганна Олексіївна» — прошепотів я. «Ні, мама дрімає...» Маленька хотіла погодувати мене скорпіонами. Чи не ненавиділа вона інколи мене? Свою тінь, свою совість, що

плелася за нею, по-псячому покірна, вірна. «Тільки вірність» — можна було б реготатись з моєї наїнності.

Я підвівся й підійшов до вікна. Я знав цю жінку і не знав її — жінко, чи не імя тобі — Таїна? Хмарки надпливали, сонце заходило, обійняло їх пурпуром, хмари, мов барки, пливли в нескінченість, в байдужість, в розтай блідих небес.

IV

Я рідко заглядаю в минуле. Я, особливо тепер, коли знов наближаюсь до мистецтва, відчуваю його істоту — спрямованість у майбутнє. Проте, мое вчора й позавчора — нецікаві, вони обважнюють мене, вони заслоняють мені речі, людей і події завтрашнього. Я хотів би позбутись минулого, але я не можу — глузд історичного, це, здається, притаманність людзин, менше або більше наголошена.

Але я перебираю спогади, як коштовні камінці, як чудесні камінці, що давлять грою граней, переливаються, жагтять у мене на долоні й кидають відсвіт на мої посивілі вилиці.

Я вмілив од шквару на београдському Топчідері так, як недавно в Сієррах Еспанії в ескадроні Граціеллі. Це граціозне ім'я неграціозної ватаги рубашних кондотьєрів, які дали мені змогу збегнути істоту Кальдеронових драм і мальовань Пікассо. Я був закоханий в Еспанію, як у першу, провісну любов, але я мусів одного дня вивантажитись у Дуровіці, радіючи свічадом ажурного безжурного моря й чудом далекого монастирського дзвону. І третього дня я блукав по Терасії, писав свої новелі на терасі преогидного готелю «Лондон» і пив далматинське вино. Воно було чорне, як кучері сербських красунь, що з сонними посміхами проходжувались, коли спадала спекота, й за темними віями таїли жагу балканського підсоння, ваготу турецької кормиги й мстивість королеубийників. Я вештався заулками, сходив униз до Калімігданської фортеці, в мусулманську частину, я пив чай у каварні «Русский царь» і дивувався хмародерам, що виростали знев'я над убогими хижками й одноповерховими дімками, що нагадували мені губерніяльне місто Житомир. А раз — мене взяла знемога: люте сонце лило оранжові потоки в мою кімнату, й на стіні, що ставала залізною, розпеченою до білого, рисувалися контури виснепих образів. Я западав у гарячку, перед очима мигтили круги, більші й більші, — почвари в кругах виступали наполегливіше й глузливіше, любашні, невтомні в спорзних вигадках з'яви я сахався, я закривав голову руками, але з'яви неяблаганно продирали мою плоть, виступали перед мої втомлені, почервонілі очі. Може я й голодував. Я западався в шарлатну прірву, я маячив і, крім імені Граціеллі, я не кликав нікого, а Граціелля — це ж була назва відділу кулеметників, не більше. В цьому стані я побачив уперше Галочку. Я спочатку

думав — це одна з версій моїх щоденних, щовечірніх галюцинацій, я хотів відштовхнути це обличчя з налитими устами, з ятаганами брів, які врізались в це високе біле, мов хмара, чоло, я відпихав від себе включив цілість цієї з'яви в неодмінний процес моєї недуги з ІІ ненажерливим червоно-шарлатним панівним кольором, якого я зрештою як маляр ніколи не терпів. Але згодом я звик до Галочки, як і до Ганни Олексіївни. Так, я згадав — я ж був у них, бо мені ще в Парижі дали їхню адресу — це була моя далека родина, тільки їх не було тоді в Београді, я залишив їм картку, за якою вони й знайшли мене.

Я попав у другий круг з'яв — це вже була цілковита реальність — машкари з Гоголівської костюмерної — свинячі рила, воли, Бесаврюки, Вії, Солопії — я попав до београдських малоросіян. Мені (особливо, коли я став здоровим) було смішно до розpacу регітно: ці люди не лічили часу. Вони спинились в березні 1917-го, носили генеральські ллямпаси й довгі інститутські сукні, вони величали себе «Ваше високопревосходительство», «Ваше сиятельство» й святкували дні відзначених в «Царському вестнику», що виходив тут, як дні народження, смерти, одруження й миропомазання членів церського дому. Я попав у прецікаве товариство іхтіозаврів і птеродактилів, які з належеною поблажливістю, але й з традиційною прязнью ставились до мене, скоріше до моого імені, яке носили мої предки, давні знайомі цих людей. Ми говорили про маєтки на Чернігівщині й Полтавщині, так ніби вони існували й досі, а ми з'їхались лише на зібрання повітового дворянства, ми пили горілку, закусували, грали в вінта й танцювали, я набув би собі слави доброї душі, коли б на балі, влаштованому офіцерами ляйб-гвардії НН-ського полку я не образив генерала кн. Б..., сказавши між іншим «великий українець Микола Гоголь»... «П-а-азволте, маладой чсла-ек, как вы сказали?» Я повторив. Генерал дивився на мене, ні, він поїдав мене очима, що поступово виходили з ямін. Я відступився, бо думав, що його вдаряє гречь. Він багрянів, він наливався кров'ю як яблуко, як буряк. «Да как... да как вы смеете?» — заревів він, і біля нас колом почала збиратись корба. «Гаспада — звернувся він до голів пташачих, птеродактильних, іхтіозаврічих, кнурячих, гусачих — «Гаспада, етот маладой чловек, етот... етот... пасмел заявити, что величайший русский писатель бил... но, вы подумайте...»

«Женоненавістником, ваше превосходітельство?» — услужливо прошепотів галантний адютант; «нет, гаспада, гаразда хуже, українцем! Да, ви падумайте... українцем!...»

Кулаки піднялися, обличчя збагряніли й вкрились потом — становище стало напружене — я попросив дозволу відкланятись. Мене супроводила гробова мовчанка. Я поховав себе. Навіть Ганна Олексіївна зустріла мене на другий день кам'яно-непривітно. Ми говорили про все крім вчорашнього інциденту. Згадавши якось про Сорочинці вона ненароком підкresлила — батьківщина Гоголь-Яновського, великого і т. д., на що я чистосердо й уперто прогудів: «великого українця.»

Mais c'est ridicule, mon cher, j'ai jamais entendu que Nicolaus Gogol avait été un ukrainien... Expliquez-moi de la quelle raison vous partagez cette opinion toute à fait obscure et ignorante...¹

— Comtesse²), почав я і оглянувся: в дверях стояла Галочка й слухала, завибриши. Я викликав тінь геніального Миколи Васильовича, я цитував уступи з Тараса Бульби з Шенрока, Розанова и Белого, я з захопленням громив добу Миколи I, я доказував, що Гоголь думав по-українськи, я твердив, що він глумився над імперією й Росією, я впевняв, що він ненавідів Москву і врешті — врешті — у Ганни Олексіївні заблисили перлинки сліз.

Le pauvre Gogol, quelle honte, o mon Dieu, mon Dieu...³

Вона плакала ретельними слізами вихованки Смольного інституту, але не могла прийти до слова: між нами була тінь невисокої, сутулій людини з золотушним обличчям, що викликала квазімод блогословенної Аркадій, а тепер тихенько посміхаючись, слухала й мотала на вус. Я сподівався, що Ганна Олексіївна відмовіть мені дому після цього ліричного виступу на гоголівські теми, але вона нічого не сказала. Навпаки, вона наприкінці, все ще з червоними очима, спитала мене, чи не супроводитиму я її й Галочку в оперу. І коли я відходив, безшлесно, мов тат, що вкрасився в чужé дозвілля, в темряві коридору мене хтось скопив за руку «Дякую вам, mon cousin⁴, за Гоголя й за...»

Вона не доказала. Над ракманіюю гоголівською Оксаною блиснула заграва шабель. І я був гордий.

V

Галоччине прізвище було одним із тих, що не раз і не двічі зустрічається в аналах козацького барокно. Яке скреценні шабель, іскренність шабель у герці, який гордий профіль мужа в шоломі, яка римська *virtus* у простій поставі оборонця батьківщини — Ганна Олексіївна дала мені дозвіл почитати старовинні папери, що перевели війну й революцію й тліли на гориці, серед непотрібного мотлоху. Алеж я спостерігав, що переді мною вже хтось читав ці старі папери, *ces vieux papiers*, як говорила Галоччина мати. Їх читав хтось, підкреслюючи червоним олівцем: «селцем Великая Весь володіти з людьми посполитими, на пригон з кожного двора в свободі Душатині по чловеку вислатъ з конем уставичне, брати з Шаповалівки на рок осмнадцять осмачок жита, десять осмачок ячменю, двадцять три осмачки онса, ...» і я зрозумів, це хтось із родичів Галочки, мабуть, судячись за маєтності, підкресливав назви слобід, сіл і хуторів, жалуваних царем сумирним пращурам Галоччиним, що не відставали від свого меркантильного віку. Але в інших актах, наполовину читаних, підкреслювалось свіжішим олівцем інше: ... «у све-

¹⁾ Але це смішно, мій милий, ніколи нечула, щоб Микола Гоголь був українець... Поясніть мені, на якій підставі ви поділяєте цю темну і невігласну думку.

²⁾ Графине.

³⁾ Бідний Гоголь, яка ганьба, Боже, Боже...

⁴⁾ Мій кузене.

тлєйшої порти Отоманської найяснішого короля Шведського і Хана його милости есть єдина думка і ухвала аби Україна, заприязнившись з Кримською державою союзом атмотум *et anitotum* не знала жадного подданства, але вільною Річчю Постолитою зоставала»...

Я не міг дібрати, хто це писав, аркуш був зніщений, обгорілий по краях, і я сидів на гориці задуманий, і крізь віконця в стрілі на мене плигали пустотливі зайці. Десь шумів цар-Дунай, а над білим гирлом, над білим каменем його Калімігданської фортеці, пощербленим турецькими кривими шаблями, стояло непорушне оранжове сонце, як сито з жаром негаснучих іскор. Хто міг писати ці рядки? Я перебираю родовід Галоччиних працурів — руничих, битних хмельничан, що лили шляхетську бундоочну кров, розрубуючи в кінних атаках гусарина-пана від плеча аж до леопардоної шкіри під сідлом; фрондуючих, неспокійних духів Руїни, що тратили голову серед метущі гетьманів, але ще міцно тримали шаблю в руці; промітків колонізаторів Лівобережжя, вичікуючих полковників-кунктаторів за доби Батурина й Полтави; отих врешті жалібних на маєтності, на жалування богатіїв-егоїстів; врешті бравих секундмайорів у семилітній війні, генералів над Чортовим мостом, вольтеріянців, розенкройцлерів, якобінів, патріотів і царських слуг —

— Це писав гетьман Пилип Орлик до моого працурі, полковника Семена в пам'ятний рік 1711, намовляючи його пристати до народної справи...

І я зрозумів, оглянувшись — Галочка стояла наді мною, жовтий дрібний пил косинами, на сонячних релях, обрізував рами для її портрету; так, з п'ятьма віків, з клекотом гордого серця в той пам'ятний рік. За нею батуринської різni, побоєвище над Ворсклом, лайка й регіт салдат московського гарнізону і ганьба й ганьба неволі...

— Ми живемо більше в минулому, ніж у сучасному, не правда ж... Якою нікчемністю відається час, коли кров'ю писані слова й сьогодні свіжі, не зважаючи на мотлох політь, навалених на них!.. Минаються люди, минаються тіні, а сонце стоїть, як і колись, і люди не в силі не лиши перебороти, але й зображені глазуду позачасовості, що плаще, як ріка, без упину гонить свої хвилі, здається, такі проминальні, а такі однакові, врешті усе ті ж самі...

І я переступив з Галочкою пороги незбагненого. За нами смілись з'яви Пікассо, витівки каварніяного дозвілля, сумбур сучасності — ми вступили в прохолоду синього присмерку над Флегетоном. Ми йшли бойовищами й коридорами замків на рубежах диких Піль, ми чвалували балками й не оглядалися — за нами крилами, полуум'яними крилами палали пожежі. Ми припадали до джерел, пили прозору, зеленкаву воду, й опилені, обпалені, ми підводились, міцні й сильні — далі, далі, назустріч вітрам, назустріч шаблям, назустріч Дніпровому скресові.

— Яка голубінь, друже!

— Яка провесна, Галочко!...

Полковники брязкотіли шаблями, хвилювалась голота, не опереткова, не стилізована, осіледцовато-жупанна проміжної, етнографічної

доби, а мужня, сонценосна, як грім літавр, як рокотання слави; «Галочко, яке духмяне це перевтілення, який п'янкий цей поцілунок минулого, яка обнова, яка чудесність!»... ми йшли знов поміж рядами запорожців у м'якому малиновому оксамиті, ми йшли повз шерег панцерної піхоти з мідяними ринграфами на грудях і ране сонце гляділось в їхній блиск, ринграфа погнуло в бою копито ворожого коня хвацько брались руки за мушкет, за весло байдака, легендарна кіннота трясла вудилами, й назустріч нам ішов, промінюючи, посміхаючися, відставивши важке бурбонське підборіддя сам інфант еспанський, герой з-під Лепанта, братчик Війська Славного Низового Запорозького, малъгієць.

І тільки, коли потахали зорі й на курені, на козацькі camps volants на дюнах під Дюнкерком побігли потоки зеленого місячного ворожиння, коли гуд юрби, завмирав, нишину — ми поверталися із мандрівки. Ця зеленава завороженість ще скалками тайлась у Галоччинах очах, в голосі-шепоті, яким говорила, мов боялась відганяти марінія, жагтіла пісня останніх загонів козацької кавалерії, що відходила в пісків'я Надкастія, на вілях третміліа діамантова зірка — тиха слізоза.

І ми все ще сиділи над куфром із старовинними, поруділіми актами По обгорілих, витлілих краях, по в'язаннях бароккового письма, по розчерках хитролобих крючків, сотенних писарчуків, дебелих полковників, бистроумних гетьманів, сочилася просини наддунайського літа. Сонце з оранжового сталоrudим, мов кров, запечена на вістрі. Павутиння снувалось срібленими ниточками від вікна до вікна. Шарудили каштани, торкаючи черепиці на даху. Шамшів пісок по стежках, між клюмбами — це нас надаремко шукала Ганна Олексіївна. Хвіртка співала, Дунай сокотав — далі, за левадою, за турецьким валом. І я принишк, я боявся прогнати це живе мереживо дну й яву — я хотів, щоб до кінця, до безбарвного мого кінця, павуки засновували свої чудернацькі сіті на цьому горищі, щоб сновигали руді зайці по пилу й здіймали його стовп — його рівні, полум'яні мечі, а вони роздирали, розланахували б півтемінь і щоб Галочка була тут, біля мене; видиво, що зійшло з теплого, зеленавого гоблену в покоях пограничного коронного замку в Барі або в Кам'янці.

VI

Тихо гойдалися поплавища на хвилях. Південь пропалював склисітесь хвиль, хвилі набігали й гребенями, мов лебединими крилами, вирівнювали брижі плеса, за ними навздогін гналися чергові, й так до вмліваючих від спекоти берегів докочувався їхній втомлений шептіт. Цар-Дунай обережно обіймав синім рукавом зелений острів проти Земуни, виходив на розстай і на зустріч з царівною Савою, вона, як змія, сталево-синьою лускою бурунів плескалася у плавнях; дівчата сиділи на каменюках, чесали косу, й мені, почулася пісня — Тихо, тихо Дунай воду несе...

Я малював у дозвіллі неспокійні пейзажики — все той самий білий Београд з шумом садів, плямами-плямами бані Скупщтини, рожеві

дімки Топчідеру, димчаста мла над Земунським мостом. Дівчата глянули зукаса, іх розморювало дозвілля, але в очах мигтіла, не за-синала дзвінкість дунайської хвили.

— Підемо на баштани, чи що?...

За Дунаєм, в зелено-жовтому тремті лук, левад тихо мріяли хатки рибалок, баштанників. Там сидів, у комишах, курячі димарем очеретянки баштанник, херсонець. Він виводив мені звичайно назустріч, прикладаючи рапаву п'ятірню до бриля, й його довгі вуса підіймались — він сміявся беззвучно, тільки хрестик ходив на волохатах грудях, і мені, здавалось, що й тут застиг час, повис важучим крилом над білими валунами хмар, що я, як тисячу літ тому, не в серці сонячного Ядрани, а в Басарабії, проти усміхнento степового сонця. Баштанник частував мене сочистим, багровим кавуном, і ми дивились, як линуть журавлинні клини до Адрії, як курличуть, пронизуючи хмарі.

— Вони з України летять, Вадиме Васильовичу...

— Авежж з України...

І баштанник, неспокійний дідуган, прибившись сюди невідь-як, через Галліполі, зідхав: адже це небо й таке й не таке, адже і ятір тут, лъняний і повний, і кавун вилежиться удостач, але не таке небо над Ореллю, над Інгулом.

— Немає другої України — це правильно батько Тарас...

— Правильно, Деміде Гарасимовичу...

Ми зідхаемо; я переключився в косину його зеленого, баштанницького мислення, я біжу з ним по цій косині в степову далечину, і синястий слід сокотить за нами в високій траві.

— Не всю лі равно, Машенька...

Дзвенить дівочий голос за очеретом, відбивається від каменя. І я ловлю в цьому тягливому м'якому «Не всю лі равно» миргородське звучання мови, блакить простодушного, лубкового краєвиду Аркадій, я хочу сердитись, хочу розгорнути комиші, поламати сухі комиші й сказати їм:

— Нет, не всю равно, Машенька, Дащенко, Сашенька... не всю равно, мої любі, мої безталанні польтавки, «не чуден Дніпр прі тій погоді», а ревучий Дніпро, а сердитий, як шквіря, як гроза в горобину ніч, що стряслася над нами Anno Domini 1917-го...

Чорні й волошкові очі статних — енківен подивилися б на мене зосереджено, спробували б бути поважними, а потім пирскнули б:

— Чудак какой то...

Я б сказав їм, я б спітався їх, чи «всьо лі равно» французові говорили понімецьки, я б марив про те, щоб кошовий Іван Сірко нагнав їх потурчених тим, що не схотіли повернутись додому й над Гнилим морем порубав би їх упень, з пересердя козацького серця, скипілого кров'ю. Але навіщо?... Вони й так пішли, й очерет захитався за ними, й коники задержотіли, продовжуючи свій нікому не потрібний метушливий літ. І навіщо я образився на цих чорнооких панючок, Вони, як і безжурні коники, стрибали в далечині в хаці очерету, ішли, здаля від хмар і хуртовин. Може відбившись від дому, прийдуть колись до нього самі, гнані незримою силою, прийдуть на зов одвічної

землі й, задумавшись хвилину, в своїй дівочій наївній простоті пропішепочуту: «А всьо такі, Машенька, не всьо равно...»

Однакче, що мені було до тисячі дівчат у цій сазі, коли в мене була Галочка?

Я підвісся. Голос пролітав через склистиу стісу Дунаю, оббивався об білий камінь з цього боку й повертаєсь на Земунський бік, до баштанинків, до рибалок. Голос дзвенів як металевість пружної шпаги, пристрасно й солодкоралтовно, мов *viola d'amore*, семиструнна старовинна скрипка. Я хотів знати, хто співав, хто жила у цьому шкварі, полонюючому все. Аджеж і я хотів жити для сонцеситого кохання, нещвидким скрипалем. Співали праворуч. Я пішов, обережно розхильюючи високий комиш. Тихо плакались комарі. Виплескувались карасі. Лита синява небес стікала вінцями обріїв темнохмарою, грозовою ситістю. Мої кроки плутались у надрічному, химерному хмизі.

І голос затих. Затих і я. Може я був один у цілому світі, а прийманні на цьому дрімотному вз бережжі, що слухав цього голосу. Він хоч співав італійської пісеньки неапольських вантажників, був мені рідний. В ньому жагкотіла південність, степова наснага роздолля, ще не зовсім пробурканої, але вже могутнікої стихії.

Лілії плили затоном. Вперто дужались буруни, волога блукала комишами. І зневеч'я я почув разомову.

— Любя, а ще оце... вчораши... І другий голос:

Ніч, а човен — як срібний птах,
що слова, коли серце повне!
Не спіши, лети по сяйних світах,
мій малий, ненадійний човне!...

Це було з Євгена Плужника, я знов, я сам його переписував, поряд із іншими віршами в дівочій альбом, й ця непевність мови була мені знайома, й цей голос знайомий ще більше, до болю знайомий, але його тремкій тембр, його оксамитна калинова барва чужі мені, я їх не чув. Я не хотів більше слухати. Це було б ганебно банально. Я пішов собі геть. Я був дурнем, о, квадратним ослом. Тепер я знов, хто вчив, що «не всьо равно», тепер я знов, звідки ці бароккові візії, цей історизм, це квітіння душі, а я гадав, що це я — йолоп, пробудив її, сонну, причинну, й, розгорнувшись, як не розквітлу ще айстру-зорю, кесу в долонях і відсвіт її цілую, бо не смію її цілувати й пишаюсь перед вітрами, перед хмаринками, перед стрибуницями. Так, я був ганебно обманутий. Але чи Галочка мені колинебудь натякнула?... Вона ж — хистка проходила повз мене, світилась байдужістю і тільки окрайцем своєї душі, мов лілейною полою, торкала мене. В ній була дружня теплота, віddаність змовника у цій благословенній сітії Аркадії, на малоросійській Щітері. Можливо, я допомогав їй іноді прояснити займлений обрій, але не я, не я був сонцем, що жевріло так непереможно, що так спалювало її. Хіба ж міг помилитись я — її голос звучав як пересит щастям, зовсім по-новому звучав для мене: там, у сріблений сазі, над Дунаєм, над викроєм кам'яного берега, за очертами щастя знітись, як зоря, що впала.

Я сердито йшов, несучи невинні пейзажики. Я обіцяв собі вийхати звідси якнайшвидше. Я тільки хотів знати, хто тут, крім мене, визнався в сучасній українській поезії...

VII

Я з'являвся щодня до п'ятигодинного чаю в Галоччиному Београдському домі, застінутий і акуратний, так як це любила Ганна Олексіївна. Мене в білій дім на вулиці Пачетіна впускала чепурна покоївка, й я входив у вітальню, де крізь розхилені вікна й розхвилюване мереживо завісок вгнявся далекий шум міста, присмерк і пах садів. Ганна Олексіївна, вірна своїм звичкам, відбула вже за цілий день зібрання благодійних комітетів, сестриць і візити колишніх амбасадорів, флігель-адъютантів та гвардійських командирів, що ставали спроквола руйнами й напівруїнами з ішлясом, зловорожим покашлюванням, червонінням носів, і засідала до пас'янсу.

Prenez votre place, mon cher; j'ai beaucoup à vous dire aujourd'hui... Eh bien, comtesse, je vous écoute...¹⁾

Але тим часом пасьянс затягався, я переглядав лондонські магазини, я підходив до вікна: там воркотили голуби, підіймаючи до сонця дебелі ший, там шуміла листва. Я думав про «щуш» — по-сербські ліс, про цю країну й це містерне місто, суміш глухої провінції, передсінку орієнту й американізму, я терпеливо ждав, коли Ганна Олексіївна спинить пасьянс. Ще я пив чай з порцелянових чащечок, вивезених із Петербургу, й мені було тут затишно, в цьому закапелку, крапчастому від сонячних плям на мереживі завіси, на килимах, на задуманій плиті в фортеціяна — час спиняється й тут, і тихо гладив нас по сивих, по сивючих скронях.

— Ні, не вийшло, нахмурилась Ганна Олексіївна; пасьяс не вийшов — буде війна.

— Це відомо без пасьянсу, графине, неввічливо озвався я, підкреслюючи цілковиту нездатність Ганни Олексіївни вирішувати політичні справи; як ви себе почувасте?...

— Nicolas (це ім'я інженера, Галоччина батька) натякає в листі теж на можливість війни, хоч йому здається, що війну ще в цьому році відкладуть. Чемберлен — ви розумієте... Знов же не ясне становище Советів... Але nous partons et le plus tôt possible...²⁾)

— Куди, графине?...

— Nicolas пропонує в Швайцарію, в Lausanne, але це страшенне, й Галочка, я знаю, впреться, вона не терпить Швайцарії, можливо краще в Англію, ми ж маємо там рідню, ви знаєте... так, це ж і ваш родич — Генерал С...

Я звернув увагу на можливість бомбардування Лондону в час війни. Ганна Олексіївна приклада долоні до скронь.

¹⁾) — Сідайте, мій милий; мені треба багато вам сказати...

— Я слухаю вас, графине...

²⁾) Ми виїжджаємо і якомога швидше...

— Це жахіття... Ні, ви не говоріть, я переживала бомбардування в 1916-ому...

— Але це були дитячі іграшки, графине... Ви знаєте сучасні важкі бомбардувальники?...

— Quel horreur, quel horreur!...¹⁾

— Одне слово, ви ще не вирішили...

— Все залежить від Nicolas; ми сперечаемось і обдумуємо, але врешті зробимо, як він скаже. Це взагалі було глупо переїздити сюди, але тут рідна, знайомі, центр руху (я тихо засміялася, уявивши собі рух старих генералів з лямпасами, що проходжувались біля дому ім. Миколи II), ви смеєтесь, ні, це неможливо, ви страшний самостійник... я читала сьогодні про Карпатську Україну — mais, voyons, c'est ridicule, ce petit pays de montagnards²⁾... Але Галочка мусіла кінчити гімназію й, раз розпочала тут... à propos³⁾) Галочки...

Її думки здоганяли, переплігували одна одну, а втім це була розумна жінка, я ніколи б не відмовився від приемності слухати її.

— Так що Галочка?...

Ганна Олексіївна пильно поглянула на мене, поклала серветку й зідхнула.

— Elle est amoureuse⁴⁾... Вона безперечно закохана. Ви не кажіть, я знаю, я відчуваю. В ній величезна зміна й потім це — це... се sentiment national⁵⁾...

— У кому ж закохана Галочка, графине, як смію спитати?...

Я витримав довгий погляд, пронизливий погляд. Ганна Олексіївна зложила й знову розложила серветку, зідхнула й подивилась убік, у кут, де блищаюло фортецяно.

— Та у вас, розуміється...

Я сміялася. Я сміялася, пирскнувши, до сліз, сміхом палца, зрештою. Мое серце рвалось на дрібязки.

— Vous êtes impertinent, mon cher⁶⁾, сухо промовила Ганна Олексіївна й вийшла, ви дуже погано виховані, смію сказати... Це вона додала з порога другої кімнати. Я підійшов до вікна й побачив Галочку. Вона йшла з саду в своїй трецькій сукні. Я чув здаля її блакитну пахіть. Вона йшла, нахмурившись. І, побачивши мене, вияснила.

— Ходіть сюди, мені треба вас бачити, Енею. Ми повернулися з нею знов садовою стежкою, між жоржинами й айстрами, вниз до хвіртки, на леваді. Ми минули мовчки кущі жасмину, що осипався, бузкові зарості, цілій чагарник, де сокотала, теркотіла пташва. Я йшов за нею, виструнчений і надутий, мене шарпав незбагнений гнів, давило пересердя — навіщо — я?... За чагарником на лавочці сидів юнак. Він підвісився — це був атлет — дещо сутулуватий, ведмедюватий, він

¹⁾ Який жах, який жах...

²⁾ Але подумайте, це смішно, ця маленька гірняцька країна...

³⁾ З приводу.

⁴⁾ Вона закохана...

⁵⁾ Це національне почуття...

⁶⁾ Ви зухвалі, мій милій.

червонів, мов рожечка, але його очі світились так прозоро-ясно, що я подав без вагання йому руку.

— Я вас знаю, відкинув він русяву чуприну; я вас бачив безліч разів над Дунаем, ви ходите в білій панамі, й я страшенно хотів бачити ваші етюди, але Галочка й таке інше...

Я підняв брови.

— Я — Ірин. Микола Ірин.

Я хотів не дати ознаки, що я його знаю. Я знов його — його вірші його статті. Я знов, що це многонадійний учений, його праці друкували якісь чужинецькі видання, він іздив на конгреси, десь миттєво його ім'я.

— Крім усього, сказала Галочка, він тут нелегально, ви розумієте?..

Але ми боялися, що ви скажете мамі, а мама знов комусь...

— А тепер не ботесь? — сухо промовив я й відламав галузку. Юнак дивився на мене все так само, ясно, спокійно.

— Завтра він виїздить у Карпатську Україну, зашарілась Галочка, й я з ним... Я зламав ще одну галузку.

— А мама?...

Я це промимрив, алеж мені зовсім не йшлося про маму. Галочка зідхнула.

— Що ж — це дуже важко, дуже важко, але я не можу... у неї своє, у мене своє... Ви мусите її заспокоїти, cousin...

— Я? Чому я? Я зовсім не надаюсь до таких місій...

Н хотів бути крижаним. Я дивився поверх бузкового куща на смаргандову луку, де ройлось від великих, шарлатно-синіх метеликів.

— Ви такий добрий... І ви це розумієте, ніхто — тільки ви...

Я б доторкнувся до її брунатного плеча, з нього упав би пилок, як з крилець метелика. Ірин стояв непорушно, соколино впершило очима вдалечінь, що іскріла. Його русявий кучер, як у гридля - нормана (як у Гаральда Сміливого — подумав я) ледве шелевів у вечірньому леготі. В високій траві підпадомкала куропатва. І Галочка мовчала, її вій починали тремтіти, а ззаду, з-за чагарника, з-за живоплоту скрадався багряний, тривожний промінь.

— Добре, зідхнув я; я всовіщу графінню. Але що ви будете робити на Закарпатті?...

— Те, що й всі, загорілась Галочка. Ви знаєте, що там діється?... Ви ж знаєте, любий?.. Вона схопила мене за руку і ніжно-лілійно погладила її. Ірин прижмурив очі, дещо короткозорі-сірі, як скравки весінніх хмар. Я прожогом узяв свою руку. Я хотів ще цю сказати — може й прикре, чорно-песимістичне — але я не міг. Я кивнув їм, обернувся й пішов луково геть від цього білого дому, від зеленої гущавини, де стрекотала, вовтузилась пташка, пішов через пустків'я по зеленому килимі, до синього-синього викрою неба, що починалось там, вдалені, за рожевими домами Топчідеру. Ішов вечір, срібліла роса. Я оглянувся ще — за мною простяглась самотня стежка, синяста смуга.

VIII

— Неперечно, романтична музика відмирає, відірвалась Галочка від фортепіано; ця надмірна вражливість, ця суперчуттєвість видаетесь солодкаво-млявою, нещирою, ненатуральною. Гіндеміт, а особливо Шестакович, це прозора холоднеча, речевість . . .

— Але все ж таки — Шуберт . . .

— Любий друже — в романтиків це виглядає, ніби їх вела за руку Beatrіче лише по рапманному Paradiso, не показуючи їм Inferno й Purgatorio — алеж иони існують, вони реальні. Дисонансова яскравість, контрапуант, енгармонійність і напруження — неодмінні первні епохи, нехай вони й вражають аматорів солодкої, цукрованої води, алеж вони реальні, вони в нас.

Я підійшов до неї — крізь вікно пролинув легіт з-над Ізару, — я поклав свою руку на неї, вона крихту здригнулась, я завважив надмірну нервовість, приховану нервовість.

— Алеж ви колись любили ніжний, весінній романтизм, Галочко; Београд, Пачетіна, пам'ятаєте? . . .

Вона поглянула на свої нігти. Промінь лоскотав її кучер над чолом.

— Це було, Monsieur Енею, це був тотальний дилетантизм, що так наближує до всякої романтики. А тепер, що ближче я підхожу до мистецтва, тим холоднішаю. Мистецтво — це така трудна, така високогірська справа. Треба зовсім знищити себе . . .

— Ось тому ви не будете ніколи мистцем, excuse me. Жінка не може бути мистцем, бо вона не здібна об'єктивізувати. Ви ж починали — й театр, і балет, і музика, і поезія . . .

— І все це був дилетантизм, — вона зідхнула — може ви праві, жінка не може бути мистцем, особливо така, як я, що змагаюсь із прокляттям романтизму. Це атавізм, зважте, це сливе расова прикмета нашої спільноти . . .

Вона замкнула фортепіано й встала. Я зіпсував її настрій — вона не гратиме більше сьогодні. Але я ще був у хвилях спогадів, я все ще перебираю у долонях мотлох коштовних камінців.

— Як сталося, що ви тоді так наважились, Галочко? . . .

Вона стояла біля вікна, тополі над Ізаром кидали довші тіні, вона дивилась у подвір'я свого дому — якась доля до-бирала їм ці подвір'я, оце, над Ізаром, все в зелених кучерях, крапчасте од просвітів у листві, м'який килимок моріжку, сплети винограду — це нагадувало Пачетіну в Београді, віллу 1938-ого.

— Що таке? ...

— Ця втеча з Іриним, ця романтична вилазка в Хуст? ...

— Нічого романтичного — це була реальність.

— Ви любили його? ...

— Може. Але я могла тоді любити так само й вас ...

Вона впрост поглянула на мене. Але її зіниці жагтіли спо-коєм іскристої криги. Сливе глумом.

— Мене? ...

— А чому ж? І ви ввірвались у београдський затон хурто-виною, як той гумільовський корсар, що «зіскакує на берег з байдака», пам'ятаєте? Ви смієтесь? ... Але, ні — у вас не-покоїв той вогник скептицизму, мені ж хотілось вірності, вірності без меж. І тоді з'явився Ірин — спрявжній варяг ...

— З сірими очима, русяви м'якини ...

— Ні, це не важливе. З прозорістю віри. З вогнем, що ні-коли не добувався назверх, але ч ніколи не потухав. Фраг-ментарне втілення нашої героїки, а втім — ми всі — фраг-ментаричність ...

— Мистецтво — це фрагментаричність ...

— Це єдине, що мене спокушає до віри в моє мистецтво. Ви знаєте, що іноді мистецька невдача буває глибшою й діяльнішою в мистецькому розумінні, ніж удача ...

— Це правильно.

— Отже, леліймо фрагменти. Може це зеренця вічного.

Я стежив за її рухами, за дрижанням її вій. Я міг спала-хнути заново, — але я гасив кожну скалку, що пробувала яскріти. Залишалось нотувати, чітко, без пристрасти. Сім — вісім років це великий час, це сливе вічність, але вона, в цій кімнаті, в цьому безшесному закапелку, магійно, минала іноді, як мить. Я безперестані пробував у кришталево-гран-частому чертозі що його стіни променювали, грані зрізува-лись, на площинах-екранах пробігали скороти візій — я заплюшував очі — одна музична фраза й доторк Галоччиних

пальців — нестримне мигтіння видив, як краєвид у моїх снах: спіралі, тремтливі еліпси, й в них, моя на експериментальному коні іноді почварний, іноді ніжно-красивий, зовсім неправдоподібний гротеск. Це була моя перемога над умовністю часу, моя нарешті осягнена мета боротьби за координування не предметів — уявлень про предмети.

— А скажіть, вона тихо сперлась об вікно, я бачив лише її плечі й спокійний вичерк зачіски; я вас ніколи не питалась про це, як реагувала мама? . . .

— Ви мені дали тоді почесну, але важку місію, й я був у клопоті. Але, ви здивуєтесь як і я дивувався: comtesse не сказала ні слова. Вона зачинилася у своїй кімнаті й не виходила кілька днів. Щоб оминути шокінгу, а про це передусім ішлося, ми сказали всім, що ви виїхали в Льозанну. Я скажу вам — нехай дещо патетично — це була антична поставка . . .

— Eh bien¹⁾!), позіхнула Галочка, доволі про минуле. Сьогодні збирався бути професор Кравчук. Ви не знаходите, що це ім'я зовсім жому не підходить? . . .

— Аж ніяк. Так і тут? . . .

— Чому це «і він»? Хтож ще є тут? . . .

— Нікого нема.

Вона ще пильніше притягнулась мені. Але я байдуже дивився в вікно. Небо горіло. Листочки на тополях, зі сторони Ізару, побагряніли; та сама кривава крапчастість у всьому подвір'ї. Дітвора возилася візком. Катя, колихаючи боками, безцеремонно погляділа на мене глузливими, бездонними очима й пройшла далі, в глиб подвір'я. Там цвіла мальва, червоно-гаряча, настирлива, мабуть, як Катина любов. Але я обернувся плечима — цей тип жінок мене віддавна не надив. Ця вульгарність вражала, як розляпистість кіноплякатів.

Ганна Олексіївна увійшла з другої кімнати. Вона добре відпочила й рум'янці скрашали її й так ще гарне, ще не зів'яле обличчя. І вона, прикладивши льорнета, поглянула з вікна — коли б не було грози.

— Такий дивний сон; вона обійняла Галочку, так начеб давно не бачилася з нею, наче боялась її втратити; такий чудернацький сон.

---

¹⁾ Гаразд.

Галочка сонно:

— Racontez, si vous voulez, maman.¹⁾

— Цього не можна розповісти; — Ганна Олексіївна позіхнула; це загальний сумбур, без усякої ідеї. Отець михайло, знаєш той з нашої парафії, абсолютно négligé²⁾, іде пакетом Кунард Стар Лайн, і капітан обіймає тебе, ти розумієш, mais c'est ridicule³⁾ . . .

Вона захихотіла. Чорна миша захихотіла, зайшлась.

— Отець Михайло з приставною ногою підходить, але капітан заричав: у нього обличчя чорта. Tu comprends, le diable même⁴⁾ . . . Але який вираз обличчя, c'est affreux⁵⁾ . . . машкара, дещо подібна до кузена Енея, eheusez moi⁶⁾), але це ж сон — повна недоречність, нереальність. Капітан садовить тебе у човенце, хвилі фосфоризують, і очі у капітана теж. Attendez⁷⁾), гукає отець Михайло, якщо корабель тоне, капітан сходить останнім, ми ж — пасажири», «Бурі не буде» — спокійно відповідає капітан, «а втім я — чорт» . . . Ось я й прокинулась . . . Але які дурниці, imaginez vous⁸⁾ . . .

Вона сміялась до сліз.

— Зовсім не дурниці, сказав я, це сон у руку, сьогодні середа.

Світла ще не палено. Ми сиділи в присмерку, з його шереком, тихим трісканням стін, і повз нас сочилася синява мли.

— А Еней таки трохи схожий на чорта . . .

Галочка засміялась, сміх задзвенів неспішною паддою перлин.

Тоді в кімнату ввійшов професор Кравчук.

IX

Я, обмірковуючи розповідь Ганни Олексіївни про її сон, був далекий від трактування його безглаздим. Уньому був

¹⁾ Розкажіть, мамо, коли хочете.

²⁾ Роздягнений.

³⁾ Але це непристойно.

⁴⁾ Ти розумієш, справжній чорт.

⁵⁾ Це страшне.

⁶⁾ Пробачте мені.

⁷⁾ Зайдіть.

⁸⁾ Уявіть собі.

свій ритм і своя логіка, і мене зовсім не вражали деякі прогалини, здогадна незв'язаність і сумбурність — я віддава на переконався, за Шекспіром, що наше маленьке життя становить лиц сон. Мені сьогодні, як і вчора й постійно видалось зовсім певним, що граней між сном і життям немає, а єсть тільки категорії людей, що живуть у різних стадіях цього «життєясну» — одні пробувають у цілковито магійному сяйві його, другі вже переступили межу, шождо мене, то я, з певністю, живу в цій проміжній стадії, між відкриттям очей, ще жагтіючим царством чудесного, де я був, і новим, реальним світом, який для мене став лише продовженням сну, з усіма здогадними недоречностями й нелогічностями.

Можливо й Галочка мала дещо від цього життя в сфері сну: я завважував у її рухах іноді гадану нелогічність, якийсь магійний автоматизм, її вії тремтіли, кути її уст піднімались угору, вона паленіла зовсім несподівано — поза нами, поза нею навіть відбувалось друге, невидне життя й вглинало її, як потвора вглинає срібну, тремку рибку.

Багряні струмки пливли просто з-за тополь, відбившись у холодняві Ізару, де вже зовсім потопала полум'яна міса сонця (Ізар став тоді тримко-рудий, неспокійний до краю своєю скривавленістю), й ці струмки, розрізуючи синяву кімнати протинали й лісе чоло професора Кравчука.

— Чому ви не зголили вусів? Це ідіотична імпровізація, тарасобульбівська імітація! ...

Професор заскрипів, як я й чекав своїм одноманітним, сірим голосом; він не змінився від часу, коли я його бачив, він запустив собі лише довгі вуса, які ми всі солідарно оцінювали як традиціоналістичні, козацькі.

— Це зовсім не бароккові вуса, це вуса кельтійські. Я вам згодом розповім, чому це так — в загальному пляні, — тепер я перебуваю стадію повороту, ретровітальності, скажімо. Кельти — за твердженням деяких, наші предки, отже, ваши висновок щодо традиційності подекуди обґрунтований вірно.

Він, проскрипівши це, сів у фотель, сливе вгруз у нього зовсім, його сповила відразу голубінь присмерку, багряні струмки торкали тільки чубик на його широкому черепі. В окулярах, з ручками, які весь час щось сучили, навіть із

цими безглазими довгими вусами, що закривали його во-
рухкі й широкі губи, він носив у собі дещо мавпяче, дещо з
атавізму давноминулих ер. І тільки тепер він спостеріг мене.

— Пробачте, — голос був зовсім рівний, так ніби він го-
ворив про черепок або про вірш Сафо; я вас не спостеріг.
Ми давно не бачилися, хоч я чув, що ви в місті.

— Давненько . . .

Ми подивились один на одного усміхненими, дещо кепкую-
чими очима. Але цього в присмерку ніхто не бачив.

— Будь ласка, тільки без минулого; пройшла Галочка
крізь багряні струмки, на мить погасила їх; у нас не гово-
риться про минуле. Ми спрямовуємося виключно в майбутнє.

— Цікаво, загорівся проресор, це мабуть *signum temporis*,
ненависть до історії. Зовсім зрозуміло, розгрань епох, деяка
переоцінка вже довершується й, найголовніше, віднаходимо
глазд існування.

— Цікаво в чому? . . .

— Це складний комплекс — він усадовився вигідніше —
найдовершенніша мисль, яку породила індійська культура, —
це ідея перевтілення душі. Страйвайте, прослухайте мене . . .
Так, це найдовершенніша думка орієнタルної метафізики. Ми
звичайно індіївідуалізуємо цю ідею, але це вульгаризація.
Фенікс — це образ, символ природного життя всесвіту, що
вічно готує собі само купину для згорання, згорає в ньому,
але з його попелу народжується нове, молоде й свіже життя.
Але, звертаю увагу, — це тільки індійсько-орієнタルна симво-
ліка. Наша, окцидентальна, звертає увагу не на тіло, не на
плоть, що згорає й відновлюється, а передусім на духа.
Дух, за нашою метафізикою, відроджується не лише відмо-
лодженім, але й вищим, довершеннішим, проясненім. Отже,
відмолодження духа, це не тільки повернення до тієї самої,
попередньої форми, це перероблення себе самого. Знищення
форми-для нової творчості. Розв'язавши це завдання знищен-
ня, дух створює собі нові завдання — матеріал його праці
збільшується, виднокруг поширюється. З такої більш,менш
позиції треба дивитись на історію всесвіту: самознищення
для віdbудови, в'янення для відмолодження, для нового про-
яснення, для ще більшого промінювання. Мені здається —
професор повернув свої окуляри, що стрічали й віdbивали

багрець заходу, а тому очі його, здавалось, горіли; мені здається, що цей метафізичний процес ми починаємо усвідомлювати категорією *розуму*, це вже великий поступ і, неперечно, підклад для ...

— Оптимізму ...

— Не кажімо — оптимізм, пессимізм, це бюргерські, дилетантські визначення. Абсолютного оптимізму, ані обсoluteного пессимізу не може бути, коли приймаємо засаду незниненості. Є тільки боротьба форм, у яких проявляється дух. Питання поставимо краще так: скептицизм чи стердження. Чого? Всього, що бачимо, серед чого живемо, куди прямуємо; можна назвати це трагічним оптимізмом, бо це є захист романтиків, розгублених людей, яким залишилась тільки віра, підкresлюю, віра, не об'єктивна правда. Скептицизм найдовершенніша, принаймні досі, форма мислення, — це регулятор між надією й безнадією. Стверження — це заспокоювання себе: тепер зле, буде краще, треба жити й, зрештою, навіть таке убоге життя — краще, ніж ніяке, бо щось із нього таки викільчиться, звичайно, за допомогою нашої волі. О, ця воля! Тому згодимось на демократизацію смаку, побуту, навіть думання, пристосуймось до темряви, до диктатури «сірої людини з вулиці», до сплющення, до отваринення, бо навіщо всі міркування, всі борсани, коли єсть атомова бомба. Словом, на руїнах однієї цивілізаційної ери, на розкладеному атомі (це є тільки завершення однієї технічної доби), ми ще будуємо ілюзійні чертоги, тішимися дурничками, щоб хоч не плакати. Втім це людське, мавпяче, тваринне. А скептицизм звертається до розуму як до единого джерела правди й врешті единого ключа до загадки вселенського хаосу ... Ви даруйте, mesdames et messieurs, хаотичність моєї доповіді: Я лише збиряю суттєве, підсумовую результати. За *diversitas* нашого кошмарно-почварного життя (единий рятунок демократизація, хе-хе-хе!) стойть залізна *universitas*, незрима підйома. Скажімо, — Доля. Скажімо — Провідіння. Скажімо — Бог. Так, мої панове, ви не смійтесь із парадоксальності цього зв'язку: скептицизм і Бог. Мусимо признати, що проліте в секунду, підкresлюю, в секунду свіtotворіння: нехай стає світ! — Повторюю, проміння «гама», проліте в мря-

ковину пустки це есть Бог. Інакшого вияснення й не треба й не буде ніколи. Ніколи, ви чуєте? Ваша воля оптимістів це скиглення невдах, це борсання комашок. Єсть єдиний закон — Моральний, Божий, що регулює нашу ідіотичну *diversitas* буття. І буде так, як цей закон накаже. Можете розклести атоми, можете валити світ, можете спиняти війни, скликати конференції, твердити, що нема цілі в мистецтві, ба — нема цілі й у житті, бо все йде шкереберть, що більше — ви можете намагатись пристосовуватись до цієї руїни, щоб тягнути хоч би масіські дивіденди з неї для заспокоєння вашої тваринної плоті — нічого з того. *Rien à faire!* Моральний закон стойть за цим усім — і все одне буде життя, буде мистецтво, буде дух, буде мислення, й буде новий, в тисячу разів кращий Мікель-Анджельо Буонаротті, й буде ще не одна соціальна революція універсального маштабу, бо не забувайте слова христового: «Грішник ближче стойть до Царства небесного, ніж праведник»... Чи не так? Той, що сумнівається, не синтезуючий дурень (яка може бути ститеза, взагалі?), не самозадоволений оптиміст, а грішник, скептик. Ось як говорив речник морального закону...

Професор зняв окуляри, й беззбройні очі і його кліпали. Він був ще більш скожий не кволу, нещасну мавпку.

— Ці вуса — крикнула здалі Галочка — навіщо ці дурацькі вуса?...

X

— А як буде з нашою справою, професоре?... Це промовила Ганна Олексіївна. Вона сиділа на топчані й обсotувалась димком з цигарки (вона тепер палила часто й від того інколи закашлювалась). Я спочатку не второпав, яка це «наша справа», але я забув: поліття београдських генералів і малоросійських щебетушок давно минуло, навіть для Ганни Олексіївни; вона говорила все ще з петербурзько-паризьким акцентом мовою Заньковецької, але це було мило, як повів з далеких, миргородських дібров. «Як буде з нашою справою?» — Так, мабуть, стривожено питалися полковничих Апостолих, Чечелих, так згодом питалися, підіймаючи чорні, глибокі очі від вишивання подушок капітанії Шершевицькі, Андреєвичих 2-ї, коли в грудневу хугу з того боку

Дніпра скакали в Хомутець — маєток Муравйових-Апостолів кур'єри з розгромленого Чернігівського полку. І може, й напевно, так тихо питалася кн. Репніна, коли в сальон входив невисокий чоловік, з лисіючим чолом, елегантно одягнений, кобзар Тарас Григорович. Справа, ця сама справа в різних відмінах, з різними відтіннями, з відсвітами заграв різних діб: тривожних, суренних, йовіяльних, погожих, сонних, сновидничих, буренних. —

— З нашою справою?

Професор знов одягнув окуляри й пригладив непокірного чубка.

— Mais je ne suis pas un prophète, comtesse¹⁾; він поторкав свої кельтські вуса; єсть деяка фрагментаричність нашого історичного процесу, й це утруднює гіпотези. Вся наша історія — це боротьба фрагментів з цілістю. Романтизму зі скепсисом. Еросу з етосом. Ми залишмо неістотне: расовість, черепи, телюричні сили, містицизм, — це для поетів. Вийдемо з гелленського полісу, так, мої дорогі, це едина опора нашої державної теорії. Агатирси, гіпербореї, анти — це все милий романтизм, алеж для сьогоднішнього дня, з перспективи віків — це нуль. Що з того, що ми живемо п'ять тисяч років на цих просторах? Так (професор відповідав незримим опонентам), трипільська культура, культурні круги — дуже гарно, але що з того? Який ефект? Займемось краще Боспорським царством, Мітрідатом — ви скажете, яке це має відношення? Колосальне, звичайно, не для етнографічних умиків хуторяніна. Поліс — Пантікапея, Тіра, Фанагорія — це зв'язки, ба це осередки нашої державності. Я не спиняюсь докладніше, мої панове, з уваги на недостачу часу (він поглянув на годинник) над елементами, над субстанцією державного світогляду боспорського громадянина, я констатую факт: поліс — це джерело нашої державної й національної ідеї. І що далі ми посуваемось у часі, що більше гнобить нас фрагментарність нашої історії, тим упевненіше глядімо на поліс — зразок державної організації. Дух геллади, південність — це все вже похідні лінії. Київ, Турів, Галич, Січ — це наподоблення, раз краї, раз гірші, до первовзору — полісу. З усією симпатією вітаємо боспорських —

¹⁾ Але я не пророк, графине.

базилевсів — архонтів Спартока, Мітрідата і інших, ці люди протиставились розбійництву готів і прозелітизму римлян, не менших грабіжників. Ім треба поставити величаві пам'ятники над Чорним морем — ви уявляєте собі, яка це краса, в Евпаторії або в Алупці? Хвилі бітъ, а обеліск Спартока, основника української держави, стоїть з базальтою монументальною гордістю? . . .

— *Vraiment, c'est merveilleux¹⁾*), завважила Ганна Олексіївна.

— Продовжуйте; я пестив сестера Пінокіо по гладкій голові, він довірливо поклав її мені на коліна й своїми жовтими очима слідкував за грою барв в професорових окулярах.

— Отже ми встановили: Поліс. Неповторенна демократія. Симбіоза Геллади й лісостепу. Глибока надхненість творення. Соціальна правда. *Passons²⁾*). В запеклому змагові Аримана з Ормуздом в цьому східноєвропейському й передньоазійському просторі — ідеї хліборобства й ідеї імперіалізму номадів, поліс загибає. Між іншим я не надто наголошує вищість Ормуздових теорій про благодатність гречкосійства. Згадайте панове Верглія:

Campestres melius Scytae
quorum plastrum vagas ritae trahunt domos,
vivunt et rigidi betae
inmetata quibus iugera liberas
fruges et Cererem ferunt
nec cultura placet longior
defunctumque laboribus
aequali recreat sorte vicarius . . .

— Перекладіть, крикнула Галочка, тут ніхто не розуміє латини . . . Пінокіо підвів вухо, збентежений, мабуть звучанням незнайомої йому досі мови мертвих людей.

— Прошу — професор потер чоло, дуже прошу: «Краще, ніж Рим, живе народ скитів ебо гетів, що носить з собою на возі свій дім, а ім в необмеженій кількості приносить рілля хліба й овочів, та ріллі тієї не обробляють скити більше, ніж один рік, а сусіда заступає» . . .

— Досить, зрозуміло, — Галочка підійшла до професора й легенько потягla його за вус, наче щоб упевнитись, чи він не приклесений; отже, що зі скитами? . . .

¹⁾ Справді, це чудово.

²⁾ Далі.

— Галочко, не збивай професора, він зосереджується...
il doit se concentrer¹) ...

— Скінчімо зі скитами, взаглі з номадами. Скити могли б відіграти колосальну роль в історії всесвіту, коли б мали ідею полісу. Цей жахливий, величний динамізм, ви лише згадайте які простори були в їхній орбіті! І ніякої політичної концепції. Оновлення скитського імперіялізму без гелленської гармонійної ідеї державного життя, скажімо, ну — але це ідеал безплатонівської ідеї — неможливе. Але поза тим — я скит, мої панове? ...

— Ви романтик, професоре, сказав я, хоч удаєте скептика.. Професор ображено вступився в мене й поворувшив вусами, Він нагадував тепер павука в окулярах.

— Буду скороочуватись. Дискусію про скитську концепцію залишимо на інший раз ...

— Il faudra d'ailleurs finir avec ces Seyts-la²), кинула нетерпляче Ганна Олексіївна.

Професор кивнув головою.

— Справедливо, comtesse. Я за те, щоб не акцентувати таких архаїчних зв'язків. Це в дечому навіть компромітує й врешті, особливо для окциденту, звучить не серйозно. З політично-тактичних міркувань я робив би ставку на молодість нашої спільноти, незвичайну молодість.

— Абсолютно невірно, крикнула Галочка, що сіла знов за фортепіано; де опортунізм! Ліквідаторство. Принаймні — тисяча років за нами! ...

— Тисяча років, comtesse, це для історика весняна молодість; посміхнувся професор; йдеться не про це. В той час, коли інші спільноти піддані в наш час законові себеспалення й відмолодження, ми цей етап мусимо оминути. Перед нами завдання: відхід від політичного романтизму, оперта на розумі, як єдиній рушійній силі історії, й творення духового полісу. Ви розумієте це — індустріялізація країни трає на нашу корись, ми визволяємось з-під ярма гречкосійської ідилії, з-під споконвічного прокляття просторів ...

— Євген Маланюк...

— Що ж; професор знов протер окуляри й став безпомічний, сліпий; Євген Маланюк це першорядний поет і історіо-

¹) Він мусить зосередитися.

соф, він дуже добре зрозумів би мою ідею полісу. Passons. Геть етнографічні лаштунки, вишневі садки, соняшники, жупани, галушки, шаравари, романтизм у всіх проявах. Холодна калькуляція. Реалізм. Зорганізований духовий поліс південності. Історія є ділом і образом розуму. При всій різномірності явищ, сновидній розбіжності діяння існує одна мета. І ми можемо бути спокійні: за всім цим гаслом і метушнею стойть мовчазна, таємна сила-Діло, так, з великої букви, яке завершує своє завдання. Я повертаюсь знов до морального закону, про який говорив при іншій нагоді. Коли ми відрівмо у ящірки ногу й хвіст та приставимо ногу на місце хвоста, то ростиме не хвіст, як здавалося б, а нога. Це значить, мої панове, що в кожній клітині закладено окремий вітальний плян, а з цих окремих вітальних плянів складається загальний. Обставини можуть укладатись різно, але ніхто не в силі перекреслити вітального пляну спільноти — вона його виконує, так як ій це призначено. Отже, нехай вас не лякає ні фрагментаричність, ні молодість нашої історії. Здійснення пляну довершується незалежно від нашої волі, нашого романтичного настрою. Прийде час, і результати будуть наявні...

— Але коли буде війна? — розчаровано сказала Ганна Олексіївна, — я це хотіла знати...

— Я сказав, графине, що я не є пророком, проскрипів професор, убгався у фотель і стежив непорушно за нами. Я подав графині сірника. Галочка взяла кілька акордів. Кімната зайнілась від диму, від пахи лип, всі речі змеркли кімната плила в густих, синюючих туманах. Професор подивився на мене, але він мене не бачив, я гадаю, він бачив те, що й я — далеке, чуже цій затишності.

XI

— А що ви думаете про мистецтво, професоре?...

Галоччин голос злився з акордом у тракті якоїсь музичної вітівки, від нудьги. Мені починала подобатись її опанованість. Вона була кам'яноспокійна, хоч я відчував у ній укрите нуртування, мов передгроззя.

І справді, над тополями що раз темніше наливались хмари. Іноді зривався вітер, пробігав садами, сади хвилювались і

довго не могли втихомиритись. Пінокіо поклав голову між лапи, на підлозі. Ганна Олексіївна причинила вікно. Треба було світити.

— Мистецтво —, вуса випростались і знов повисли, я слідкував за рухами цих приречених професорських вусів, я не міг зрозуміти, навіщо здалося йому зробити з себе опудало. Вуса мали тенденцію, інколи звестись угому, в стилі еспанських королів бурбонського роду, дістаючи щіточками своїх кінців до ніздрів, потім вирівнювались зовсім горизонтально — це нагадувало павука або жука-різана, врешті звисали кволо або статечно, як причандалля опереткової бутафорії.

— Мистецтво, повторив професор; хто говорить тепер про мистецтво, тепер, коли довкруги стріляють, вішають, спекулюють, брешуть . . .

— Я не говорю про якесь святе мистецтво, різко озвалась Галочка; тенденційне чи не тенденційне, це все одно. Адже ж у свій час і грецьке мистецтво було пропагандою, бо пропагувало здорове тіло, й середньовічне, бо пропагувало християнство. Мистецтво не є якась самостійна сила . . .

Професор склав руки на животі. В присмерку вилискували його окуляри, й голос продовжував сіро, скрипуче, ніби хтось відчиняв і зачиняв немазані двері.

— Не впадайте знов у сугубий романтизм, графине. Романтизм вічно торочить про ідейність мистецтва. Але повірте, що початковий логос це тільки краса. Ви пригадуєте собі Міранду, з Шекспірової «Бурі», це дитя незайманості, яке нічого не знало про світ, про цю юдолю гріха, розпочату й зневіри. Для неї все, що гарне, було рівночасно добрым.

«Які чарівні постаті!
Яке бо чудо — чоловік! Сміливий світе,
так ось такі твої всі громадяни . . .»

каке Міранда, побачивши вперше людей, і тільки Просперо, старий мудрець, зідхає:

тобі вони нові . . .

Міранда стоїть напередодні первородного гріха, вона ще не знає гріхопадіння. Але завтра — завтра вона вже знатиме, що не все, що гарне, є й добре. Пані й панове! . . .

Професор урочисто підвівся, я спостеріг, що вуса прийняли горизонтальне становище, двері-голос заскрипіли ще дужче, ще сіріше.

— Я не хочу повторяти трюїзмів, але, пані й панове, в процесі онови культурно-історичного процесу ми повинні повернутись до благословленого стану чеснотної Шекспірової Міранди. Мене зворушує до сліз ця дитина, ця дівчина з голубиним серцем. Ми приймемо заздалегідь, що все, що гарне, дорівнює доброму. Отже, виключім дискусію про обов'язкову ідейність мистецтва. Дилетанти, люди проміжної доби, що не бачать за деревами лісу, вимагають від науки метафізики, від мистецтва логіки. Абсурд, мої панове. Мистецтво це свобода. Мистецтво майбутнього це визволення. Це стан уміленної Міранди плюс розум ітелектуаліста Просперо. Все, що не вкладається в ці межі, є поза мистецтвом. Що цього не розуміють ані так звані мистці, себто дилетанти, ані громадянство — tant pis pour eux, тим гірше для них. Мистецтво живе швидше, ніж рантьє й пів та четверть-інтелігенти. Вони щолиш сьогодні купують колії Моне, їх обов'язок кожного парвению — подарувати своїй коханці «Квіти зла» Бодлера, бодайся когут знудив!... А перед сьогоднішніми картинами вони стоять, повісивши вуха: «Не розумімо.» І читають сучасного автора, який не підлабузнюються до рівня юрби, й теж пхинькають: «Не розумімо.» Чорт із ними, — мої панове, нехай не розуміють. Але їхні внуки розумітимуть, мусітимуть розуміти. Хіба розумів нюренбергський купець XV сторіччя красу Ріменшнайдера, Файта Штосеа або ще пізніше Дюрера? Він мовчав, бо боявся божествених, святих предметів, які зображували ці митці, страхом святениника боявся їх, але красу цих творів зрозуміти можемо тільки ми. Чи інакше було з мистецтвом ренесансу? А з поезією, музикою? Теперішні буржуа сахаються від Гіндеміта, від Стравинського, від Равеля, ба та й від Баха сахаються іноді, коли почне незвичне для їхнього романтичного дрібноміщанського вуха нехтування евфонії. Бетговен був колись революцією, але сьогодні Бетговен вже має всі права громадянства. Начхати на всіх критиків, на рецензентів, на нерозуміючу юрбу. Той мистець, мої панове, хто сміє дивитись уперед, хто в ільний, ви розумієте, від так званої логіки,

бо в мистецтві логіки немає, а єсть чудодійність, фікція, фантазія, абстракт, нереальність... Зрештою (професор провів рукою по чолі, що блищало), шановний Вадим Васильович тут може більше сказати...

Я посміхнувся.

— Ви скажете за всіх, професоре, а втім я не теоретик.

— Увімкни світло, Галочко, Ганна Олексіївна, мабуть, утомлена цими монологами професора, прокотилася в свою кімнату мишею на пружині, поспірлою від присмерку.

— Ще не треба, зідхнула Галочка, й я відчув, що її думки були далеко звідси.

— Ergo, в конклюзії, діловито потер рученята професор Кравчук, я не бачу потреби культувати романтизм, це обніження смаку. Можливо, ще втримається класицизм через наше привязання до вироблених ним, довершених засобів творчості, але паралельно до технічно-соціальних зрушень іде перегляд мистецьких позицій, кажучи, банально. Сон, Мірандина мрія, що вилискує перлистиими відсвітами магійно — чудесного — майбутнє.

— Ви переконані, маestro? Крикнула мені Галочка, взявши знов у перерви кілька акордів.

— Не зовсім, прокинувся я з маріння (я вже знов повертаєсь до зон нереального, вchorашнього, позавchorашнього, до містерних спекуляцій у фантастичному закапелку); я тужу завжди за крижаною логікою, точним висловом...

Професор замахав руками.

— Це не виключається; моєї аналогічності не розумійтے вульгарно! Я теж за сувору прецизність вислову, але я хочу бачити світ очима мистця, не фотографа.

— I в висновку?...

— Самоздійснення мистця — ось мета. Здійснення його особистості в його творі.

Ми замовкли враз із останнім багряним променем, що вмер у сагах Ізару. Тучі громадились, пливли, зустрічалися. Між тополями, івами, ясенами — Ізар почорнів, мигтів у присмерку тілищем довгого чорного гада.

— L'orage¹), промовила Ганна Олексіївна, повернувшись і ставши біля вікна.

— Non²), це пройде, це пройде — Галочка ударила по клавішах — це був романтичний сон Шуберта. Листя каштанів білось об шибки. Було тихо, було душно — невже таки не буде ні зливи, ні бурі?

Я заплющив очі, не бачив нікого, ні Ганни Олексіївни, ні фортепіяна, ні професора, що всоте протирає свої окуляри. Я спроквола сходив знов над грань, над грань голубино-зеленавого світу.

XII

Провінційний поїзд впливав, мов байдак, у море хлібів. Безкрай обріїв обважнів від неzmіrnої тути даличині, в цій прозорості, в цій нескінченості, мов кат лютого літа, була незвична тривога. Тривога кінецьсвітнього. Але цю рокованість відчув я далеко пізніше. Я хмелів рідною землею. Я читав подумки й вголос написи на станціях — Звенигород, Товсте, Дзвиняч — і я чув, як мое серце починало дзвінти дедалі все тоскніше, все швидше у звучанні цих назв, іноді кострюбато - репаних, іноді ніжно - сурмних, неначе ремінісанція давно загинулих лицарських віків. Я був на рідній землі. І, відгяяючи від себе всі інші думки, я хотів застигнути під цією синявою неба, мов чернокрилець-орел, розпростираючи крила, я хотів майоріти сонишником біля похиленого тину, я хотів скам'яніти придорожним каменем, кам'яною бабою, щоб вітри, щоб пилюка, щоб гуд копит золотопанцерної кінноти оббивались об мене, а я — непорушний, мовчазний свідок-відводив уденъ і вночі мертвими очима це мигтіння частинок, речей, людей і подій. Так мало було потрібно тоді — з запахом цих піль, спогадом дитинства, наче сном, що розкрив голубіючі, мерехтливі черготи казкових споруд і в'яже, снує золотисті ниті чудернацьких тканин, легких, як недійсність, як чиста мрія.

Українська Кастелія було це Поділля. На небокрай тихі, синіючі зариси далеких узгір'їв, поблизу грайморе пшениць, балки із садками, що кучерями збігають униз, вижарені луки луки з жовтогарячою травою й над усім — сонце, жевріючий, оранжовий лямпіон, так і завислий просто безшумної зеленяви, просто вмілюючих ілес.

Я приїхав з одного кінця світу в другий, і раптовність цієї зміни, несподівана зустріч з краєвидом і людьми, що ввижались досі в снах, незв'язких і імлистих, не давала змоги повернутись до давньої мені п'ятоменної рівноваги. Я Їхав, широко відкривши очі, вглинаючи в себе скравки розмов, фільмову бінду облич, запашність житнього хліба, що його їли подорожні, я звикав спроквола до їхньої гаданої

¹) Гроза. ²) ні.

сонної байдужості, під якою крився приборканий темперамент півдня. Я студіював іаново що расу шелег'ястих, ширококостих, качоносих людей, іхні звички, іхню лініву, знеохочену мову, і іхні чоботи відтискали мені ноги, іхні клунки звалювались мені на плечі але, але — в гудині телеграфних стовпів, в шереху листя, що котилася здовж шляху, в висушеніх суховісем левадах біля польових станцій невгавно дзвеніла мелодія. Рахманна й старовинна. На взгір'ї майнув почорнілій скелет руїни: я згадав, що цей замок хмуро приймав під свої склепіння дебелого короля Собеського й Капудан-пашу. Знечев'я блиснув потік між вербами, й я знов, що це блискає крива турецька шабля, що мерехт дамаської сталі й тонке дзичання її знайоме цим розстаям, як і знайома цим ярам пісня левенецьких загонів.

Я повертається лицем до отчизни, ба, я припадав до репаної землі чолом.

Я ішав до останньої станції. Далі поїзд не йшов. Шлях кінчився, упирався в край світу. Міст через Дністер зірвано, й за рікою, на горі зеленіла Буковина. З юрою мішочників я проштовхався через загороду й став на ганку невеличкої станції, що білла між розлогими каштанами. В юрбі, яка вийшла назустріч поїздові, серед літників, селян, вояків, спорозно-рожевих панянок і чорнокучерих молодих гевалів, стояв, виглядаючи коюся, — Ірин.

Я не бачив Ірину вже п'ять років, але я його пізнав відразу. Він змінився, постарішав, дещо над міру, змужнів, і тільки очі, все такі самі тихі, уперті очі: я іх прозорість проглядів, присмерк і тепер сірими скалочками ковзався по них. Ще додалась риска біля уст, насмішкувато-владна. Я йшов просто на нього.

— Пробачте, Дністер плив праворуч від станції?!

— Так, він підніс руку аж до чола, захищаючись від заграви заходу; праворуч, точно-праворуч, я йду теж туди.

Може Дністер плив зовсім не праворуч, може й у цьому містечку я був зайвий, недоречний зайда; я ще зовсім не засвоїв собі стилю цієї зловісної країни, що, розпалена, стиха покрехтувала в присмерку; ми пішли. І він тільки згодом, далеко пізнче, ніж я сподівався, пізняв мене. «Яка дивна зустріч» — але він думав про інше, мені здавалось, він до тла витлів, він був у чорторії інших думок, іншого життя й життя інших. Він і не думав бути зі мною інтимним, а втім він же наказував мені. Його не цікавив я, ні моєю особистістю, ні пов'язаністю з його долею (все ж таки колись я грав якусь роль в його житті), ні, я був звичайним коліщатком. А машина котилася.

— Що, власне, я маю тут робити?

Він йшов поруч мене — рожеві дімки ховались за грушами, листя над парканом вкривалось пилом — сюдою проходила дорога армій, вантажників, кур'єрів. Церква безшлесно затремтіла гостроверхою дзвіницею — вона спивала вечірню прохолоду. А просто нас, імовірно над річкою, чорніла круча.

— Ви бачите цей масив, навислий над річкою? Це вже Буковина. Після сповнення завдання ви перепливете Дністер і поїдете на півден. Це покищо...

— А тим часом?

— Тим часом ви житимете в пансіоні, ви ходитимете на річку й ждатимете. Вас нічого не обходить. Все робитимуть інші.

— Хто?

Він зукуса поглянув на мене. Чи не допитувався я надто наполегливо? Я був тільки третьою інстанцією, я був знов тільки проміжним персонажем — діяли інші. Проте Ірин кинув, він дивився вже поверх куциків, що росли веселим шерегом ліворуч дороги:

— Галочка.

Повз нас іхали вози з сіном. Крепкі, присадкуваті люди байдуже поглянули на нас, пройшли за своїм вічним, селянським ділом:

— Галочка?...

Він попередив мої думки.

— Ви зможете з нею бачитись і розмовляти. Вона тут легальна, зовсім легальна. Ви ж банковий урядовець, що приїхав відпочивати, вам можна знайомитись з усіма. Крім мене. А втім, я вийду ще сьогодні... Потім повернусь...

Він засміявся. І тихо над тією чорною, навислою масою зійшов молодик. Шепотіння йшло з того боку, роса бриніла на траві, пісок піаміш — ми звернули знов праворуч, і знов вулички вже статечно сходили вниз, поміж столітніми стодолами, хатами, де з дверей бухко-тили пожарище печей, яка ідилія вечірньої Кастелі! Ірин тримав руку в кишені — він ішов, втягнувши голову в плечі, як кругулець — повз нас пройшов патруль чужих людей у шоломах, місяць засвітив металіз автоматів, що висіли на ременях на грудях. Я зрозумів: Ірин тримав руку на револьвері, щоб бути готовим. В ньому пробилась тверда тваринність, навіть уста піднялися, мов у вовка — bestia на бестію, зуб на зуб. Але патруль мовчки минув нас, без усікої підозри.

— Як розцінюєте становище?...

— До кінця ще далеко. Я не спостеріг розкладу, ні розпруженні системи. А втім це вже тільки расово-психологічна проблема. Інші народи вже розхідлювались би, як машина, що тратить мутри, шворни й хріпне від недостачі мастила...

Він не вмів розмовляти поетично.

— Як з їхнім виробництвом синтетичного бензину?...

Я вдоволив його цікавість. Ще й ще. Інші питання теж його займали. Він поготів погруз у місцеву акцію.

Ми спинились.

— Ось там, де світло, — пансіон. Вілла «Аріядна». Зайдіть у контору — про вас знають. Ваше місце зарезервоване, заплачене. Будьте наївним, веселуватим бюрократом. Французи це називають «gond-de-cuir! N'est-ce pas?»¹⁾

Ця французька мова насмішкувато відбільсь від дощаної, глухої стіни клуни. Верби зашелеяли.

Він подав мені руку.

— Галочка вас поінформує.

¹⁾ Бюрократ (буквально: шкіряне кружало)! Чи ж не так?

І зразу ж, цілковито обчімхнувши всяку нить зв'язку зі мною, пішов праворуч, фактичко щез, розплівся в важчій синяві, що котилася в алуном від Дністра. Я б не хотів попастись цьому хлопцеві на його шляху.

XIII

Проти мене прapor неба. Він жагтить синім жаром, Він пашить, мені здається, він уже впав, шовковий, на мене й ніжно, але жагуче обймає мене — нікуди вирватись. Я підвedu голову, чорно-зелена гора застала пів неба, Туди дороги нема, там немає нічого, там інший світ або пустеля, жагтіюча пустеля. Нічого. Це кінецьсвітне. Ця річка, її тихе, впевнене шемріння відділило мене від кінецьсвітнього. Бочки плавають на хвилях — кордон. Але кордони, — уся річка, зовсім не маєстатична. Прудка й тісна, як Лета. По горі біжать кучеряшки гущавини, в сонці полошеться білий мур монастиря й з надри зеленяви туде дзвін, повагом, важенно розпланахує тишу. Горою, стежиною мандрують білоодежні жінки, тому що це так далеко, тому що таке третміння кришталевого повітря, порухи синього прaporu неба — вони неземні, як Beatrіче. Можна забути про все можна заплюшивши очі, мандрувати тихими безкрайями; кінецьсвітне нависло наді мною, як жасна моторошність, як тиша, яка живе ще дзвенючим, умираючим, відгомоном.

Галоччині очі потемніли від густої зеленої прірви, що надить ще більше, й, признаюсь, непокоїть ще більше. Це не београдська весна — далів, що роздались, урваного співу над широким пlesом, безмежнє прагнення зашуміти білим крилом. Це літо над Дністром, стигле, напоене вщерь, налите до краю. Я ледве стримую себе. Я відводжу очі, я чую, що б'юсь із непокірністю, яка несподівано, мов дикий звір, рветься з моєї істоти. Мені треба впрост фізичного напруження, щоб перебороти себе. Я посміхаюсь глупо-непциро, але мені зовсім не хочеться сміятись. Я бачу як налились, її уста, як кругляться плечі й пушок на брунатно-золотій шиї іскриться сміливими вогниками. Я бачу як рисуються під ницюю тканиною її груди й льотною лінією, неспокійним жагтінням взялися стегна, тонко різьблені коліна. Гай, гай. Мої хотіння, моя неприборканна жага бистріша за ці брижі, що набігають на пісок, на білі камінці.

Але мені треба себе взяти до рук. Я забиваю, що мое призначення — жити біля життя інших. Я втишив себе. Вона знала, що я приїду. Так, вона це відчувала. Методою виключення, методою неправдоподібності рокованости. А потім її снились постріли, просто в неї — неодмінно приб'ється хтось добре знайомий. Як це було? Цих пять років—довго, довго говорити. І я тут — у цьому закапелку, і не лише тут, у Львові, в Стрию, в Станиславові (ще недавно й там — над Дніпром), в цій дивовижній країні проміжности, в цій долині, затиснутій між двома світами? З цими людьми, радниками, директорами, начальниками, цілою складною кількаплощинною схемою традицій, навиків, звичаїв, устатковань.

— Що ж, це така сама земля, як і там, і люди в основі ті самі плюс ще домішка чогось кошлатого, так, неодмінно кошлатого, як усе тутешнє дев'ятнадцяте сторіччя провінції... На сході — над Дніпром люди з великим спрошенням всієї проблематики; одно — двоплощинні, через те з ними легше. Їх треба розкрити ножем, як горіх (ви пам'ятаєте, у Шекспіра є таке місце—людина зі своїм мікроосмосом замкнена, мов, у шкаралупі горіха), або ждати, як на равлика, щоб показав ріжки. Тоді ви зазирнете в душу й сажнетесь від веселки, яка там спалахне. Ось де люди інші — багатоплощинні, многогранні як шліфований камінь, і одні грані рапаві, другі — світяться. Це чудернацьке. Але, ви знаєте, ці роки це таке жарке горно, там усе перегартовується, гине, попеліє або розцвітає неймовірними, небувалими барвами — свіччиням вогнів.

— Розповідайте про себе й про все, ще, ще...

Мое сквилювання можна віднести на карб іншого. Адже ж і вона сама знає, що все, що сьогодні її, їй усе, що ще відмежовує її від цього, тутешнього світу, це — я. Адже ж я джерело її жаги, її стремління. Може я душа її?... Проте ми говоримо зовсім у реальних плянах. Як і діємо. Я ствердив велику реальність Галоччини особистості. Вона називає всі речі своїм іменням. Вона все бачить і знає. Вона не боїться видатись трішки вульгарною. Вона вірити, що я її знаю — її, об яку обіб'ється все нице й відіде. Єсть просто нагота доби. Всяка роблена жінотність зайва. Життя є життям без облуди, ю проте життя гарне.

Підпільну акцію не треба романтизувати. Це стихія, як і все інше — любов, війна зростання мас, творчість і Дністрові хвилі. Це тільки перерва між двома поїздами життя: один мчить в особисте, нехай щастя, нехай забуття, другий — в життя інших. Тільки повна екзистенція, keine verkrachte Existenz, як говорить майор Енгерслебен (хто такий майор Енгерслебен? А, це власне той...), pas d'existence manquel, як сказала б мама. Бідна мама, а втім...

Яка стихія — рідна земля! Яка це правда — міт про Антея.

В Бучачі; таке місто з барокковим ратушем — іграшкою, з лябіринтом вуличок, вони пнуться під гору, сонцем вижарені; огорожі з каміння, а липа вилискує ятаганом між вербами. Спинився час, спинились хмарки, такі снігокрилі лебеді. І цей запах землі, ця страшна, нестерпна гаряч землі передається садам, камінню, людям. Це була онова кохання, знаєте? Це була повідь жаги, недуга й хміль, але враз із тим підземна сила, що нею напивались, вона, Галочка, й Ірина. Соняшники коливались за вікном, над киддю зеленяви, відверталися від вікон. Це була хатина добросердих людей провінції, що поблажливо дивились на їхню жагу.

Вранці на траві дзвеніла роса, й на луках мантачено коси. Власти в річку — вона зараз же за садком тіло шпигала холонечча, ця ранішня свіжість, але сонце вмить до одній країліни спливало вільготу. І під вербою, мов діти, сміялися назустріч днієві: Ірина цілавав її плечі, золоте іскріння пушка на шиї, лоскотав її поцілунком.

Що є любов, як не глядіння в далечіні, туди за імлу очей, в далечіні, що стане свічадом душі, коли жагу змінить злагода певності — Ти це я, я це Ти?... Соняшники відвертали важкі голови, бузок соромливо роняв свій квіт.

— Чи може любов раз скінчитись?...

Мое питання вирвалось недоречно, я зовсім не хотів, щоб воно саме тепер, саме тут зайшло за глибоко затаскій, болісний відгук.

Галочка кинула камінці під хвилю, що набігла. Вона перекидала їх у долоні, гранчасті, різоколірні витівки ріні.

— Любов це онова, повсякчасна онова. І саме це — проба любови. Це велике мистецтво бути одному новим, щодня новим. Не зважаючи на спокусливість новизни (кожний чоловік любить невідоме в жінці), уміти з щоденности визволити дедалі все новішу снагу до любови. Аджеж людина щоміті відкриває себе. Чому ж не відкрити любови, що така багатоюча своїми відмінами?...

— Але колись ця все нова відміна стане останньою, колись прийде межа. Нудьга.

— Цього не може бути.

Хвиля засокотала осіннятом. Я сказав — так, і любов, і онова, і жага, і життя. Яке Галоччине завдання в цій акції? Палало літо, і ми забували, що нечутно, зовсім нечутно сідає за нами, на піску розпростує крила шестикріл-маря. Єсть завдання — в три — чотири дні закінчити. Майор Енгерслебен. Папери про дислокацію, важливі інструкції, шифр і дані про нас. Крім того, схеми довоzu пального з Румунії. Треба його зацікавити, створити атмосферу, здружитись, знадити.

— Ви знаєте, на що йдеться, Галочко?...

Вона кинула камінець зовсім далеко, сливе за межу, відзначену поплавницями. Люди пройшли повз нас. Прислухались.

Згодом:

— Знаю.

— А Ірин?...

Вона знизала плечима. Що ж — це наказ. Але (згодом помовчавши); досі він мене охороняв від цього...

З «Аріядни» били в гонг, на обід.

XIV

Рокованість — це таки призначення кожної жінки, хоч би найспокійнішої що до свого щастя. Кожна жінка несе в собі рокованість, з невблаганою послідовністю наближаючись до розв'язки — в декого-страхітливої.

Галочка схилялась над мною, часто, в соняшниковому дозвіллі, — я лежав горілиць над річкою й перебираю, зморщивши лоба, містерне плево цих днів з іхніми обличчями, примхами, гримасами й тихим рухом хмарин. Зелена твердь, найсубтельніший залом смаргаду, ні, це бувас: ви дивитесь у лісі в глиб листви — прорідженість, тремт зникає й високо, високо зеленолиста падь тверднє, там уже чорнота прізви.

Я, відкрито скажу, бояяся за цю зеленяну очей. Мов би насмішкуватість, мов би іронія приреченого й тільки інколи блиск жаху — усе ж таки вона була в своїй істоті тільки кволя жінка. Ні, я заборонив би їй ці експерименти. Єсть жінки, заздалегідь приречені, есть жінки — шпигунки за фахом, есть фанатичні, одержими, дечим упосліджені жінки — милосердя для них — вони йдуть посліплі, вони йдуть, бо інакше не можуть. Але вона? ..

Ні, навіщо — за цим могла б критись тайна іхнього життя, Ірина й Талочки. А я вставав рано, коли роса зрізувала стебла, роса була й на її косі — я міг би думати, що вона цілу ніч лежала в шемріючій траві й слухала, як говорить молодих, річка, осітняг, земля.

Ступні вгрузали в рапманний пісок, натрапляли на камінці річки, очі шукали спокійних виломів берега, цих лагідних ліній обрію, що стрічався з голубінню неба. Щокрок — падав промінь, дедалі гарячіший, роздирає в жагливу листву садків, підтинає сухий шум осоки. Я роздягався — річка обдавала мене шепотом бриж, цей її неспокій, невгомонність, затасена в гадано мовчазній прозорості хвиль, починали хвилювати. Річка знала багато чого з моїх дум і мрій. І тоді, як Еос, з'являлась Галочка. Я мисленно цілавав перлямутр її плечей, рожевість колін, я сміявся від лоскотання русявої хвили її коси. А втім я сміявся з себе. Нічого. Нічого не було — тільки били б'ючки молоточками в скроні. Я прагнув стати холодною, цілющою хвилюєю Дністра. — Енгерслебен? Підполковник фон Енгерслебен? ... Ви знаєте, він міг би подобатись. У цього тип фрідріхівського генерала. Він уродженець Потсдаму, зі старовинної офіцерської сім'ї. Він повертає голову, і вам здається, що близько лопотять рококою пропорі, рокочуть бубни королівського маршу й б'є гострим запахом кінського поту. Це вояж своєї батьківщини. Він знає обов'язок, відданість, смерть. Його філософія нескладна. Він не жорстокий, він не терпить намулу доби й Гітлера вважає безсталанною, невійськовою людиною, невдаховою, навіщось потрібною батьківщині. Але й батьківщина його своєрідна. Це Zucht вояка, це зведення генерального штабу й передний майдан у Потсдамі. Крім того честь. Ви знаєте, це досить могутнє слово ...

— Що він думає про вас, Галочка? ...

— Він закоханий у мені. Це зовсім не смішно. Це трагдійне. І мені навіть школа його-циєго жилиястого, випростуваного, блискучого, блискучого марса з сивіючими скронями.

Під небом, високо-високо, ширяв шуліка. Він застигав, розпростерли крила, зорив.

— Напевно цей Енгерслебен — анахронізм. Або пересічний війниток, зрештою такі ще бувають між ними. Морозний погляд, олив'яність очей — дивна порода тварини з глибоко захованим нахилом до сентиментальності. Філософічна плівка над масою сірого, зовсім вепридатного до різби матеріялу.

— Ви мене познайомите з ним, Галочка? ...

— Якщо буде потреба, я, здається, впораюсь швидше, ніж гадано, з ним. Шуліка знизився й, подумавши, попростував на південь.

— У вас проскрипіла незвична нотка цинізму.

— А чому я маю дивитись на цього Енгерслебена інакше, ніж на

всіх? Ненависти нема, а презирство. Ненависть це ознака людей нижчого ступеня. Презирство до людини, що творить без докорів совісти, творить з погнобленням власної особистості масу, орду. І ця його честь — релятивність. Джентлмен зрікся б себе, а не знахтував би честь.

— Але в його понятті йдеться про імперію.

— Без етичного субстрату немає імперіальній ідеї. Єсть просте грабіжництво. Рим із його розбирацтвом щось ніс із собою. І Олександр, і Наполеон. У них нема нічого, крім скавуління виголоднілого вовка. Ніякого приводу до поезії, друже...

Мене цікавила б техніка опанування Енгельслебена. Щодо цинізму я помилувався — це була рокованість. Галочка її збегнула і йшла, гнана стихією, і йшла наосліп, можливо, в глибині душі певна своєї загибелі.

Евечорі, коли рожеві дімки зайнлялись червоними видмами, коли над Дністрем нікого не було, крім чабанів і атражників, я бачив Галочку на головній вулиці з високим, ставним офіцером. В його моноклі відбивався червіньковий захід. На ефесі кортика глумливо вигравав захід. Автомобіль розпанахав курячу, на крила припав пил, запилені шиби спалахиали шарлатом, ззаду сміялась Галочка, і її червонавий шаль розмаяв легіт.

Околиця значилася як «Bandengebiet». Щодалі до підгір'я клітини спротиву твердили, щетинились дулами кулеметів і автоматів. В полонинах горіли вогні, зворами ишли люди: втікачі з транспортів у Німеччину, давно нелегальні функціонери руху спротиву, кольпортери підпільніх видань, саботажники, просто невдоволені. Уходники, левенци. Люди зеленої кадри. Люди звідусіль. Кволі й вольові, переконані й відкинені інерцією історії проти власної волі, перекинчики й звістуни нового гуманізму. Вдосталь-герої. І вони проходили вужем рейдів, через сонні села, через окраїни міста. Валками, запиленими фургонами їхали, йшли. Вітер шматував їхні лахміття, вітер спідав за ними, — своєрідний романтизм важких непоетичних людей. Вибухали динамітні набої, й мости вилітали, ці пір'янкові легкі мости, містерними луками впавши над проваллями. З'їздили поїзди під насипи й, перекинувшись колесами догори, як скелети великих, залізних жуків, лежали проти сонця.

Я тільки міг догадатись про осередок, що логічно кермував цим виром убивства, пожежі, вибухів, глуму, презирства. Ірин — лірика була зайва.

XV

Стіна з Буковинського боку потемніла, зливаючись з небом. Вільй мур монастирика, тихого скиту, яснів як ізумруд — прозоро-зелений від місяця. І шерех місяця, змійний слід його пішов по кучерях садів, по ріні, плив з хвильами. Гранічери запалили цигарки. Віля розваленого мосту ловив хтось рибу. Вночі — дивно.

І Ірин зійшов униз, по камінних плитах, праворуч від висадженого мосту, на рівень, його голова світилась від того зеленкавого місячного шереху. Хто був з ним? Ах, я пізнав її. ця дівчина ішла за дні берегом. З обличчям грішної Мадонни. Її очі потуплювались, з-під вій ішли довгасті тіні тужливості, презирства, наситу. Висока й струнка, з круглістю стегон, що бентежила. Говорили, вона відбилась від якоїсь музичної комедії, з Києва чи Херсону. І справді, степове дзвеніло в її тяжкуватій ході, в дебелості, в її налитих губах і в жгутах коси, закрученій довкруги голови. Тепер її ковтки спалахували змійним блиском луски. Вона чекала, вся як слух, як степовий дозір. «Лариса?» «Я» — дзвеніння степової трави ще настирливіше в її голосі. «Сядемо ось тут.» І його, Іринів голос третмісів украдливо. Роси зризали моріг срібним лезом. Дністер пестив камінці. І шерех місяця й плюсокіт хвилі, вдаряючись об зруйновані мостові бики, й їх шепіт плив безпересталі, як жаглива річка спокуси. Плотичка кинулась у хвилі. «Ви знаєте Орлика?» «Ну, точно.» «Так, це він про вас розповідав, марив.» «Ну, що з цього маріння, він був добрий товариш.» Його забрали.» «Давно?» «Давненько, — може вже не живе. А ви знаєте (він сказав це перегодя, розкуривши цигарку), я з того часу марив про вас. Орлик був трохи поет. Він вас любив, як вірші. Він вас називав Оксана, Мар'яна, чомусь на-анна, ви розумієте, в цьому ремінісценція, казав він, чогось половецького, розсіяного і осяяного по степах дівочого прагнення...» «Ну, це забагато.» «Справді — втім він романтик, але вас накреслювали добре, я пізнав би вас у юрбі.» «Ну, точно. Сміх побіг униз по камінцях. Стражники йшли горою. «Вас чекають тут, навіщо ви це, Ірине?» Мовчанка, мовчанка. Цигарка спалахнула. «Я її ніколи не любив, Ларисо. Справді. Вона тільки потрібна була справі. Вона надто лілейна, надто випечна. Вона як квітка в вазоні, в оранжерії. Її перверсість мене іноді гнітила. Я — селянський син, Ларисо. У ній є щось від загибання соціальної кляси. А наша нація це село. Може ми й обійдемось без них, без тих, що нас колись зрадили, а тепер знов повертаються до нас, тільки чужі, їх треба боятись...»

Можна було усміхнутись від цієї соціологічної вилазки. А втім може правда, він не любив її, як Галочка не любила його, може це було тільки маріння, що зникає, як тільки прийде день, розітне день привидя своїм променіючим лезом.

Лариса розповідала. Я хотів підвістись, але не міг — хіба це була тільки їхня таємниця? Дороги, дороги в Україні розбіглись, вгрузаючи коліями в чорнозем, дороги доль військових, суспільних, історичних. Все та сама мережка роз'їжджених доріг, безконечних доріг. І тільки одна — людська. Прослалась, як стежина через розвори-колії.

(... раптом валить у двері. Ввалились. Цілій віddіl. З півтора десятка. А на дворі зима, лютування. Хутори сплить. Горілка, сало, хліб. Потім музику завели. Грамофон, їхня гармонія. Відгорнули килим з підлоги. Танцюемо. Мурчання таке. Поскідали мундири. Один такий, Фріц-гарний інавіть. Розхрістані груди, Волохаті груди, а медальйон (знаєте, той їхній, з нумерком) виліскує до гасової лампи. Перегаром дихає. Синьо, зовсім синьо кругом, і тільки такий бурій туман увіхиється. Дівчата спали з ними, дехто звалився. Цей високий тягнув

мене, але п'яний, тільки белькоче, впав і заснув, як камінь. А я тоді, ще з однією, іх усіх-де ноги. Без пострілу...)

— Як же так?...

Вона посміхнулась, подивилася на Дністер.

— Подушими. Це «Rote Teufel», знаєте?... Вони приїздили палити село.

— Це добре.

Хвили побігли, побігли. Він, мабуть, зукоса дивився на неї. З-під її очей ішло проміння, все таке ж зеленкувате — далекий відсвіт ракет. Хтось іде зарінком. Дихає земля, важко, втомлено. Й груди здіймаються раптовіше. Хтось пішов по мосту, побачив прірву, повернувся. «Bandengebiet, verfl...» Тіні, тіні. В ріці перлини, до зеленкуватого щерху — сміються, виграють. Відна Галочка.. А втім... Я хочу йти. Доволі. Ще голос Лариси:

(...станиці, все станиці. Ешельони. Велика Україна. Страшна Україна. Вояки — Італійці, німаки, еспанці, монголи, хто іх назирав, цю на-воловоч?... Іхала в кльозеті. Смерділо. В коридорі теж. Вояки гавко-тили. Недобре стало, млюсно. Сиділа на колінах. Хтось брав за руку. Нехай, сволочі беруть, аби проїхати. З боків заграва. Насип, зрізаний ліс, щоб галивина була. Й раптом забряжчало скло, все шкеребеть. Наші. Партизани... Хотілось плакати з радості. Я й плакала, уявіть. Це ж знущання, презирство, таке презирство до нас. Мені тепла кров текла по рукі... А потім у Львові один мені пропонував п'яного злотих, щоб іти з ним. Ви знаєте, мені цього аж шкода стало. Після всього, що пережито... Я була в такому стані тоді, у Львові, що могла б піти з ним, взяти п'ятсот злотих, убити його й причепити йому до грудей... в готелі...)

Можливо так і було. Дороги, дороги, дороги...

— А як з театром?...

(... Така собі Froutbühne. Власне, для насолоди. Позбиралі дівчат, бідних, знівечених, зголоднілих. В Харкові це ж голод був. І з Дні-пропетровського, рештки якихсь театрів, ансамблів. Вранці один, барон Борман, із скрипучим голосом, із стеком ходів здовж щерегу, приймав рапорт і бив. Жінок бив — уявляєте?... А вночі вривались. Тягнули піти, танцювати. Роздягали. Бідні дівчата, бідна Україна. Поки Бормана не зліквидували. Наші ж...)

— А ви?...

— Навіщо пітаетесь?...

Хвиля пlesнулась. Нетля пролетіла над головою, торкнулась крилом. Місяць заходив за буковинську гору-кручу. Тіло жінки належить їй і нікому більше. Скоро буде світанок. Треба йти. Мені нічого знати. Я все знаю. Я давно все знов. Все життя інших. Здається спочатку загадка, а потім все ясне. Заплетені руки над головою, як лілеї. Зламані лілеї. Години сочаться крізь шамшіння листви. Ніч як дно чудесної затоки. Саги під івами дрімають. Місяць теж хотів доторкнутись до тіла, до волосся Медузи. Місяць ревниво біг по колінах, ціuluвав стегно, його шовковість. Ковзнувся й пропав, засміявшись коло вуха зеленим ковтком. В камінні цвіркотів цвіркун.

(— Але ви любите її, Ірине?...)

— Якби любив, я б не пустив її до акції...

— Енгерслебен?...

— Так...)

Ціла зеленява сяйв на річці. Карнавал сяйв. Перлинни — камінці на дні наливаються зеленим жаром. Яснішає обрій. Скоро косу понесуть в росу. Це неправда, що жінки люблять брутальність. Любов це материнство. Жінка-вічна проматір.

(— Але коли мене заб'ють, ніколи не ходи з другими по цій леваді, Ніколи не рви цих квіток-дзвоників, ніколи не слухай цієї хвилі...)

Я пішов у росу. Може й за ними-довгий, чорний слід по срібній леваді.

XVII

В «Аріядні» ще ніхто не відчував кінецьсвітнього. Я проходив повз череватих добродіїв, зайнятих калькуляцією цін на чорний біржі. гандлярів, долярами й золотом, повз урядовців місцевого самоврядування, самозакоханих панків з близком окулярів, оправлених у золото, розлучніх на доставах і лояльній співпраці з окупантами. Повз мене в пунсовій піжамі пройшла співачка, міле-вульгарне ество, яке я недавно бачив на сцені в ролі Кармен, їй секундував один з місцевих конетаблів, молодий кар'єрист з самопевненим обличчям расового пройдиссвіта. Атлетичної будови поет не пізнав мене, хоч ми перед війною зустрічались в одному літературному журналі. Він єдиний, не зважаючи на свій романтизм, інтуїтивно прочував кінецьсвітнє й зникав в осіннагу, полищаючи за собою дим махоркової цигарки й скрапок вірша. Потім була група акторів із провінційного театру: вони трималися гуртком, пожадливо розкриваючи очі на всі сторони, вглядуючи всі плітки. Галочка їх бентежила. Вони всі вдавжали її куртизанкою високого рівня. Й не було потреби розвіювати їхні міркування. Галочку це навіть розважало; вона проходила повз них, зумисне коливаючи стегнами й останційно малювала уста. Панії відверталися і відводили притильном своїх чоловіків у нетрі садків. Теж і мої стосунки до неї становили об'єкт домислів, натяків і містерних плетив.

А за взгір'ями щоночі проходили партизанські відділи. За віллами, над Дністровим, сипались у воду кулі. Поїзди проходили з кулеметами на льокомотивах, поїзді тоскно вили, виїжджуючи в рівнину, в океан хлібів. Щодень світанням розстрілювало партії заручників, гадюками-гадюками пнялися на підгір'я рейди. І тиха ніч, галтована зорями ніч, розкривала шатро над партизанськими стоянками, вільготне, сповнене не пахощів подільського літа. Йшла боротьба.

— Друже, сказала мені Галочка, коли стихла спекота й ми сиділи на веранді, а очі провінціялів наполегливо впивались у нас; Ірин мене зраджує. Мною пробіг нечутний тремт.

— Вам так здається, дорога. Чому б йому вас зраджувати?...

— Я думала над вашими словами: чи вічна любов? І я зітілась у тому розважуванні. Ні, любов не вічна. Любов, як етюд Шопена, має свою пузанту й мусить ввірватись, завмерти.

— А онова?

— Онова можлива, коли любов виводиться з джерела абсолютноного захоплення. Це джерело повинно бити безпересталі, з глибиною снаю. Тоді любов це золоті хвилі потоку, що ніколи-ніколи не висихає. Мені здається, що у Ірина ніколи не було захоплення. А втім я знаю, хто йому подобається...

— Хто, Галочко?

Я обернулася і побачив: по сходах на веранду йшла Лариса. Так, я пізнав її, це була вона, це мусіла бути вона і ніхто інша. Її краса була протилежна Галоччині. Коли Галочка це весна, Лариса — літо. Розкішне степове літо з голубінню безмеж, з душною ваготою розжареної синяви. Це була королева скитів, пані тарпанів, полозів. Без жарту, в її очах тайлася пристрасть кінних переходів, кочовиць, згар покинених вогнищ, радість руинування, радість трофеїв. Галочка не знала, хто вона, звідки й яке відношення має до неї Ірина. Вона не знала нічого конкретного, але Лариса це був тільки символ. Така, а не інша повинна була полонити Ірину. Вона була певна цього, як самої себе.

Я не знаю, чому Ірин знектував конспірацію. Він теж прийшов сюди. Він сів сам, на один стolик далі від нас. Я бачив як з-під вій Лариси, що сиділа зовсім далеко від нас, у гурті акторів, раз-у-раз жагтілі довгі промені. «Як справи?» кинув він, п'ючи лімонаду. «Все йде добре. Він двічі запрошуав мене до себе.» «Дуже мило. Він закоханий у мені.» А-а-а, вітаю...» Проміння очей Ірина й Лариси зустрілись далеко-далеко й розсіялись. «Він припадав до моїх колін.» *Très bien*¹⁾ — лімонада зашипіла, це була вже друга пляшка — я ніколи не думав, що він такий романтичний. «Він джентльмен, яких мало... сухо процептолі Галочка, «його можна шанувати». «Залишається питання...» Я мушу залишилась у нього на ніч, сьогодні...» «Надіюсь, все буде гаразд...» Мені хотілось підвістися і вийти геть. «Сьогодні код буде в моїх руках.» *Très bien* — він кивав головою як бовванець. Відна Галочка. Вона тремтіла, я бачив це по цигарці, що жевріла між її пальцями. «Ірине, ти вже мене не любиш, я знаю. Ти мене зраджуєш.» «Сцена?» «Ні, але мені це потрібно знати — ти знаєш, що я для тебе йду до Енгеслебена.» «Для мене? Я гадав, для справи.» Проміння знов зустрілись. «Справа це — ти, ти знаєш. І ти мені мусиш це сказати, чуєш, мусиш...»

Це було по-жіночому, гідне милосердя. Ірина спокійно поглянув на неї, на мене. «Я тебе люблю, Галочко, я тебе не зраджу. Тільки вірність. Чи не так, друже?... Я міг би в цю мить вирішити становище. Я вагався. Я ще вагався. Я дивився в очі Іринові, він мені. Й він збагнув, що я знаю все. Але тоді в його очах замигтіли ці дивні, лиховісні скалочки. Я збагнув, що він міг би, зректись усього. В одну мить. Навіть життя. Навіть місячного шереху над Дністром. І я сказав: «Галочка, це правда — Ірин тебе любить, як завжди.» Вона спалахнула. Знадвору озвалася автомашина. Я вийшов з нею. Це була штабна машина Енгеслебена. Його монокль відбивав це потемніле небо, хмарини, отари хмарок. Він стояв, прикладивши руку до кашкета.

¹⁾ Дужки добре.

Його обличчя, порізане шрамами, було зовсім поважне, сливе мертвe. І в тому був тріомф його прусацької раси: він не видав себе. Я збагнув: він божеволів від Галочки.

— Це мій знайомий, письменник...

— Дуже тішусь.

Він подав мені суху руку. Він пробував усміхнутись. Я знаю, в інший час, він зрівняв би мене з пилинкою на своєму блискучому чоботі. Я був ні що для нього, тотальній нуль, але через Галочку я виріс у щось.

— Schönes Wetter, nicht wahr?

— Wunderschön, Herr Oberstleutnant...

— Sie sprechen ausgezeichnet deutsch, Herr Doktor...

— Ich habe meine Studien in Deutschland vollendet...

— Ah so! Tja, das ist wirklich schön...¹⁾

Він уже нетерпливився, він не мав про що говорити. І в ту мить, коли його монокль відбив (я це бачив) спущуватіле обличчя, чолом його пробигла блискавиця. Так, і це бачив я. Він подумав про мене зовсім інакше. Я опинився зечев'я в зовсім іншому контексті його уявлення. Ця мить для мене могла вирішити життя або смерть. Йому майнула думка, я знов її, я читав її в його очах, що я це не я, а хтось зовсім інший, лиховісний, підозрілий, небезпечний. Ворог. Так, тільки ворог. Але Галочка мене врятувала.

— Wir fahren, Herr Oberstleutnant...

— Jawohl, Gräfin, wir fahren...²⁾

На нас дивилася уся веранда. Всі череваті, золотоокулярні урядовці, спекулянти, шкурники. Ірин і Лариса. Я відійшов. Я не належав до ансамблю. Підполковник відчинив дверцята, Галочка ступила на підніжок, вона ще обернулась, поглянула поверх моєї голови, в закуток веранди — вона шукала Ірину. І потім вийшла в машину. Я подумав: Марія Стоарт іде на ешафот.

XVII

— Cogito-ergo sum, озвався я, підвівся й крізь тафлю віконної шиби вдарила мене салатно-синя влада ночі. Ізар брязкотів сталевим пасмом за деревами; я тепер лиш помітив, що один осокір, розщеплений бомбовим ударом, стояв безлистою, сухітливо скаргою.

— Sum-ergo cogito, поправив мене професор Кравчук; ви відчуваєте, що така формула нам куди близчча, ніж декарті-

¹⁾ — Гарна погода, правда?

— Чудова, пане підполковнику...

— Ви знаменито говорите по-німецьки, пане докторе...

— Я кінчав студії в німеччині...

— Ах так, це справді добре...

²⁾ — Ми ідемо, пане підполковнику...

— Так, графине, ідемо...

вська. Від існування починається все; це гола правда, не потребує заперечень або це заперечення заперечення, в кожному випадку це об'єктивна правда, наша діяльність обмежена життям, між народженням і життям існує дійсність волелюбної, вільної людини, те, що буде завтра, — поза нами, те, що було, переконтрольовуємо нашим сьогодні, одне слово — наше буття в світі це факт, непереможний, як рокова ність.

— А що ж тоді з вашою вільною людиною? . . .

Галочка й ми всі були ще в темряві. Сутінок відгороджував наше ества й це надавало деякої сміливішої барви думкам, чи взагалі це не парадоксально, що в темряві мислення світлішає.

Ми не бачили професора, ми бачили тільки його вусату тінь, він витікав, як із безодні.

— Наперекір усьому — людина вільна. Голе життя, але людина сприймає його або ні. Себто — людина сама відповідає за свою долю, б'ючись із життям, з його прикрим, недоречним фатумом часової обмеженості, людина завжди є собою. Звідси безконечна драма її існування.

— В істоті речей це чорний пессимізм, завважив я, цей фатум життя, замкненого тільки сьогоднішнім днем, і це борсання людини.

— Так, надії тут мало, промовив професор Кравчук, але прагнення волі вистане на виконення цілого життя людини. Якщо ви це називаєте пессимізмом, то, додаймо, це пессимізм активності.

Галочка відійшла від нас, але, можливо, вона й не відходила — я був певний, що вона далеко — далеко від нас, в ретроспективному пляні. Вона підбирала схему для поєдання вчора — сьогодні.

— Я віддавна відчувала цю тривогу життя. Цю погорду до немічності людини зламати кордони. Але з вас ніхто не порадив би мені своїми теоріями.

— Порадити взагалі не можна, тихо проскрипів професор, можна тільки стверджувати.

— Галочка, вирішив я, усе ж ви ламали кордони. Пригадайте комплекс Енгеслебена.

Я знов, що це її вразило. Але не було ради, я хотів, я болісно прагнув завершити ретроспективність цього вечора.

— Я недавно довідалась, сухо промовила Галочка, що Енгерслебен був деякими нитями зв'язаний з заколотом 20 липня. Я не помилялась, це був *chevalier accompli*¹⁾, звичайно, в пруському стилі.

— Галочка, я прошу тебе засвіти світло, голос графині прозвучав старечоневдоволено; *je ne peux pas rester tout le soir sans lumière . . .*²⁾

— *Tout de suite, maman*³⁾, я хочу ще докінчити дискусію. Друже (її голос дещо тремтів), ніхто, крім нас двох, не знає справи Енгерслебена, й не треба. Він повівся зі мною по лицарськи. *Ma foi!*⁴⁾ Якби ви це знали тоді, коли я вам принесла ці документи . . .

— Ви були страшенно бліді . . .

— За мною була смерть, друже. Світла, як світанок. Лицарська смерть. Енгерслебен побажав мені доброї ночі, я знала, що в цілому домі ми двоє ніколи не заснемо. Він горів із кохання, пробачте романтичне окреслення, він мені сказав — ви або ніхто. Ви читали колинебудь в очах людини приреченість? Я була поготів у його владі; я була зрештою готова до повної покори, ви ж знаєте це. Він міг бути собою, але він не був. Він затиснув зуби й відійшов. А я добувала код. Це була чорна невдачність, *nest-ce pas*⁵⁾? Від цього можна було б втратити всяку віру в людину. Але він, заставши мене біля свого стола, збагнув, що для с е б е я цього не роблю. І між нами стала смерть.

— Це ви його застрелили, Галочка? . . . Мій голос звучав глухо. Я знов — графиня знепритомніла, професор широко відкрив очі. Павза, павза.

— *Hi*, друже, він застрелив себе сам . . .

Жасмин тихенько постукотів листвою в шибки. Зальотниця Катя сміялась на дворі. Над Ізаром ще раз блиснула зірниця й упала в сталевий стоп хвиль.

— Ще одно, коли ми при цьому . . .

Галочка підійшла до мене зовсім близько, віч-у-віч.

— Ви мені мусите сказати, знов тоді Ірин Ларису чи ні? . . .

¹⁾ Довершений лицар.

²⁾ Я не можу бути ввесь вечір без світла.

³⁾ Зараз, мамо.

⁴⁾ О, Боже!

⁵⁾ Чи ж не так?

Я мовчав:

І коли в кімнату ввійшов хтось новий, я зідхнув з неймовірною пільгою. Графінія засвітила світло.

— Божок, посміхнулась Галочка; Божок — індійський гість. І, забуваючи вмить наш діялог, вона підбігла до фортечного та заграла з увертури до «Садка» Римського-Корсакова. В цьому була насмішкуватість і дитяча простота, проте більше глум. Акорди зрывались, летіли до світла, що близнуло жовтавим водограєм з-під абажуру — ціла кімната сповнилась мальовничою пустотливістю: казковий чертог мій ожив.

А індійський гість стояв нерішуче, з болем, що його не могло склонити кам'яне, жовтувате обличчя. Вона завжди так глумилася з нього. Це був, до речі, кавалер гарної постави, в беззакидному одязу, з лицем, що нагадувало будду. Божок — це йому пристало. Він врешті отямився. Пригладив уже й так гладку, чорну чуприну, підішов до графині, що приязно наводила на нього льорнет, до нас, по черзі. Його очі були прозорі, нахабно — прозорі.

— Як справи, sir; крехнув професор, я чув ви стаете королем післявоенної біржі? . . .

— Зле.

Божок бліснув діамантиком на перстені.

— Я тобі приносила щастя, Божок.

Він повернув до Галочки голову й легко похнюпався.

— Можливо. Але коньюктура взагалі мертвa. Треба звідси виїздити.

— Я надіюсь, ти привіз вина, Божок? . . .

Вона його мала ні за що.

— У мене сьогодні різні гості, гості і настрій, ну, як сказати: в кольорах, шарлатно — шарлатно-синій . . .

Я привіз вина, Галочко, сумно, промовив Божок, я не знов, що у тебе свято . . .

Я любив цього хлопця заяжди. Він був небезпечний своєю мовчазністю. Його уста були стиснені презирливо-нудьгуюче. Але це був зразок людини. Я любив дивитись на нього — його легкі, викрадливі рухи заспокоювали, за ними тайлась сила. Він умів грati. Він тут був зовсім інший, тихий, несмілий, як присмерк, але я знов, що він уміє йти крізь воду й вогонь. Він нишкнув перед Галочкою. Я міг сказати, у нього була

тільки одна мрія в його холодному, кам'яному житті — ця жінка.

— Шкода, що ви не прийшли раніше, Божок, промовив я; професор мав тут вичерпні доповіді, нав'язуючи до філософії доби...

Божок підвів на мене свої прозорі очі. Мені здавалось завжди, що він шукав у мені союзника. Аджеж я завжди відігравав нейтральну роль й ніколи йому не загрожував.

— Філософія доби?... Є мода й на це. Абсолютно не цікаво. Війна визволила й зробила безробітними спекулюючих ідеями й доктринами. Тепер їхній час. А в тім і маразм потребує філософії. В принципі, існує тільки одна філософія.

— Яка, Божок?...

— Сили. Ці скиглення про гуманізм, християнство, демократію — не більше, як облуда. Людина не міняється й вірить в одну віру, повсякчас: у кулак.

— 'Фе, як вульгарно, Божок... крикнула з другої кімнати Галочка. Він спаленів.

— Можливо, я не вмію висловлюватись. Але до ушляхетнення людини ще далі, ніж було. А втім це мабуть Сізіфів труд. Людина є така, яка вона є. Мене ніщо не переконало в протилежному.

— Це однобічна правда, mister Божок, скрікнув професор, вашу філософію чи квазіфілософію можна прийняти тільки частково, скоріше як методу, а не ціль. А в тім це простора тема.

Божок кивнув головою.

— Assez de débats¹!), вкотилася у кімнату Ганна Олексіївна.

— У професора був жахливий прононс. Але він був щирий: Божок привіз пречудесні речі.

Я дивився на нього. Божок сидів на канапі, рівно, як камінний божок. Його очі іскрились, мерехтіли тисячами вогників: він стежив за Галочкою. Його обличчя, рубане в камені, живутувате обличчя людини сильної, як залізо, мовчало. Іноді лиши шарпалось внутрішнім, невидним болем. Він любив її до забуття, до рику від сливе фізичного болю. Але я був певний, що він леліяв десь у своїй втомленості надії зеренце надії. Скло дзвонило. Накривали до столу. Крізь пляшки бігли електртчні, усміхнені промені. Було тихо—мені здавалось, я чую, як шарудить Ізар, там за деревами, миочи

камінь. Він плив безпересталі, як життя людей, як життя всіх інших. Я зукаса, через дзенькіт скла, поглянув на Божка і він на мене. Ми не бачились давно, ми не сподівались зустрічі, але ми думали про одно. —

XVIII

Флейти вулиць верескнули. Сніг у закапелках і на карнизах лежав, як верес, прибитий вітром; де блимнув ліхтар кругом, вдиралась у синяву жовть. На середині вулиці гливики чорнота. Фари машин розпанахували темінь — звідти кричали los — lo — os, geradeaus — aus, машини хотіли звестись дубком, але не могли, зікри фар наливались кривавим близнянням, auf geht's auf geht's, під шоломом зведені корччіним криком обличчя ляйтенаста жевріло мерлецькою суглінковою зеленкуватістю, ляйтенаант¹⁾ не спав уже довгі ночі. Scheißdreck, wo bleibt die zweite Kompanie?... Вантажники, танки, кавалерія, мотоциклісти вгрузали в жовтий сніг, зариваючись у чорний сніг, наїздили на задніх — об високі мури мовчазних церков, об поспілі поверхі будинків, об голизну садків оббивались утомлені голоси, до краю втомлені, як жбурнені в провалля.

Я стояв у брамі готелю, за перекиненим ручним візком, і його голоблі, як скарга, знялися у жовтіючу піч. В роті перегар — навіть вулиці, сніг на карнизах, мряка, розштовхувана мордами машин, перегорали синявою алькаголю.

Над станцією кропітливо впали срібні сосонки ракет, і все зневеч'я близнуло мені в обличчя дугасто, піжно, як серпанковий троїстобарвний шаль. На другому боці став Ірин з дезертиром. Вони вибрали інтервал між машинами й перебігли до мене. Дезертир був п'яній, без сумніву, таке але-беле-мелé-белькотіння, хитання, блакиті в очах, заслана илою, але Ірин кріпко стояв на ногах. «Ну, як?» «Ну, відступ але Карпо переказує, що місто боронитимуть, П'янгород боронитимуть»... «ітимуть», — повторив дезертир. «Куди там, утікають без тямки». «Отже, так — Карпо ввесе час у зв'язку з Неегесгурре, там сидить одна наша дівчина, як тільки яканебудь зміна, нас повідомлять. Карпо на гориці — при телефоні. Зірвавши міст, починаємо акцію. Будуть як у пастці. Зрозуміло?»... «Дезертир скопив в'ялий торок мелодії. З третього поверху грамофон: Лілі Марлен... «Слабе діяння літаків», пахнув цигаркою Ірин, «ідемо на гору».

Дезертир відштовхувався від мурів, хміль його минав. «Ви знаєте пародію на Лілі Марлен?...» Готель звисав над цією вузькою вулицею, над потоком автомашин, здригався, от-от падав від злобного гуркотіння танків. Готель — діра, як і все тут, облуплені стіни, ритучі сходи, рідина, чорна рідина на сходах — горілка, кров, — перегородки, голоси, сумбур толосів. «Це нетря, ви знаєте, тут усе можете дістати..» «Навіть любов?» «Звичайно». І мурашка, наші, німці, шпіцлі, жиди, що переховуються, спекулянти, чорна біржа й доляри й вино, шампа-

¹⁾ Досить обговорення.

нське з 924-го року, перепустки до Райху. І агенти гестапо. І сексоти. «Ходім, ходім...»

Ірин обернувся, одним-двома ступенями вище, у синьому мигтінні лямки маячив скелю. «Де Галочка, Ірине?» Він посвистував, не чув, чи що?...

Равтенделяйн, мов золоткучера Равтенделяйн, шепотів дезертир, і я приглянувся до нього зблизька. Від нього било перегаром. Але він вже не холітався. Його обличчя було пристрасно гарне, хоч надміру худе, й очі в яминах. «Ви не знаєте дезертира», завважив Ірин, «це він визволив з військової тюрми Ларису, бідну нашу Ларису...»

Дезертир знечев'я спалахнув, він штовхнув мене в цямриння вибітого вікна, звідки мів мокрий сніг і падав йому на кучер (він був без шапки), віл хріпко говорив — шепотів мені просто в лиці: «Ти знаєш, прощач, я тобі говорю «ти» — але це ж все одне — хто зна, чи за годину житимем. Це дівчина, я тобі скажу. Це жанна д'Арк. Я тримав варту в військовій формі, ти знаєш, з доручення Ірина, розуміється. Я багатьом хлопцям був золотим ключем на волю. Як у казці. Ти знаєш, тепер ціле життя — казка. Як у дитинстві, такий зелено-дугастий сон. І дівчина — теж казка. Її привели з театру. Вона не хотіла спати з якимсь полковником, і той її заарештував, гадано, за зв'язок з партизанами. Добре. Ти — вже розумієш. Я упав перед камерию навколошки, я молився до неї, я не бачив ще такої коси, я не бачив ще такого ніжного тіла. Як заграва влітку. Повій лаялись, зло-дюжки бились, приходили жандарми, офіцери, били ногами, ланцюгами, кляли, але вони не сміли — розумієш?... Вона, як свята, ходила між ними. Добре. Ти знаєш, я сказав Її — хочеш, ти вийдеш замість мене або хочеш — умремо тут, ти й я, тільки положимо їх, скільки буде куль в МПі. Вона похитала так головою, вона подивилась на мене, і проміння, як пташки, спурхували її з кутків уст — не треба, іншим твоє життя потрібніше...»

Ірин гукнув нас із темряви. Він був високо — в коридорі. Вітер свистав крізь щіари в вікнах, забитих дошками. «Не марудьте. Кожного моменту можна сподіватись сигналу».

Ми вийшли з цямриння. Два ступені вище «... і ти розумієш — довгі ночі під її камерою. Коли входив до неї котрийсь, я відкидав безпечник. Я благав її — коли наважиться котрийсь — кричати. Але було завжди тихо. За залишими дверима тихо. І я не знаю — може вона мовчала. Я нічого не знаю, і я досі божеволію. Я п'ю, ти розумієш, і я чекаю...» «Як це було?...» «Коли сколихнувся фронт, почалася евакуація. Я вів партію до магазину, гадано, по речі, насправді розстрілювали. І хлопці чекали. Так ми обстріляли полпередніх — решта кинула зброю, кому, скажи, охота вмирati?... І ми тоді з в'язнями в заулок. Так іх і вихопили». «А де тепер Лариса?...» «У Стефки, тут є така. Вона маячила. 40 ступенів. Ти розумієш. Вона мене не пізнає. Вона пізнає мундир. А мундир горить, вона каже. А потім машкари, говорить, ряботинчаста пика. Там був один такий ряботинчастий. І качачий ніс. І пальці, як колодочки, набриклі й зологі. А потім, каже, виплеск хвилі, зеленкуватий полон хвилі, Дністер, а на дні — жемчуги, витівка. Ось що вона говорить. Хтось

Іде зарінком. Скоро день. Косу в росу несе хтось. І таке говорить»...

Іриня кинув цигарку.

— Коли ж буде сигнал?

— Я вирішаю. Комітет акції вирішає. Ви теж. І дезертир. Ми троє. Це не час.

— Мені здається, в цьому випадку не можна втратити сенсу швидкості. Революція — це химородь, Ірине.

— Я ніколи не говорю — революція. Я кажу завжди — влада. Ходіть, буде вам...

За перегородками шарудили. Сходи рипіли. Вістун — тонкий, білявий хлопчак, пощепотівся з Іриним.

Карло: ще нічого нового. Нічого. По розвезеному снігу повзла армія, як тулуб гада. З однієї темряви в другу йшла, перекочувалась артилерія. Валки, валки. Ракети перелітали через ріку, і місто тоді спалахувало, як урочистий, але мертвий театр.

— Зайдемо до Червінського. Це чесний пареньок. Він і нашим і вашим і третім. І тортує і живе. Жінка, діти.

Гуд моторів, мов трутнів, вдирається і сюди — в темні, порепані сходи. Десь гупнула бомба.

— Звичайно, не всі люди однакові. Не всі революціонери. Я можу сказати виразніше — не всі романтики. І я не люблю романтиків. Це здебільш — неврастеники, егоїсти, звихнені скзистенції, невдахи...

Ірин спинився біля дверей.

— Я рішив змінити плян. Ідемо перше до Зойки. А ви на місце романтизму пропонуєте раціоналізм?...

— Ні, це теж неприйнятє. Я пропоную одуховлення, але без романтичного перебільшува.

Двері праворуч і ліворуч. Всі відгородились від світу, від війни, від моторів тоненськими перегородками. Така ілюзія. Лілі Марлен. Хихотіння. Всі п'ють, п'ють.

— Ціле місто п'є. Це П'яногород, недаремно ж...

Але коли Ірин вже був у Зойчиній кімнаті, дезертир знов пахнув мені в лиці гірким перегаром.

«...ночі й дні, ночі й дні. Я стояв за себе, за інших, я стояв без утоми, хоч падав з ніг, бо я міг бачити її. Через прозірку, і коли входити люди, коли приносили їжу. Я думав — це шпильщина розцвітає в проваллі. Ти розуміш мене? Шал, шал, шал. Вона підходила до прозірки й пошепки розповідала мені свою історію. Як театр, як XVII армія, як барон Борман, як пиятика і голі дівчата на столах. І вона вірила Вона вірила іноді в неймовірне. Вона питалась мене, вона шепотом перепаливала чавун дверей: а в лісах наші, а наші йдуть, а вже скоро, скоро кінець, щоб ні одного чужака на нашій землі, в наших містах. І так до ночі — крадені слова, крадене щастя. А вночі рипіли заливні сходи, оббивались голоси, гупали чоботи. І я стискав МШі, а я тоді теж вірив, так неймовірно вірив, може ця ніч промине...»

— Ну, ходіть же!...

— Хто це Зойка?

За скрипом дверей другі — тихіші. Зовсім потемки, натикаюсь на чайники, миски, каструлі.

— Це одні тут вибралися. Заходьте. Сюди, сюди. Ви знаєте, що я в цей час роблю? — читаю Гуллівера. Це так заспокоює...

Зойка над копіткою лямпою — Кажанчик, тушканчик, суслик із довгими кісками. І очі круглі, але спокійні.

— Мама спить. Хочете чаю. Щоб тільки не бомбардували. Мама шалено боїться. А хто це з вами, Ірине?...

— Дезертир. — Ірин засміялася металево. — Недавно перестав бути вояком великої непереможної. Неоціненні послуги. А це — редактор... Це Еней... Знаєте, той Еней, на морях...

— А чому дезертир такий сумний?...

— Він закоханий. Це мрія. Він завжди мріє.

Вичачо гоготів. Недоречно. Ірин умів бути іноді терпким. Дезертир не реагував. Зойка подивилася на нього.

— В кожному нещасті — щастя. Страждання вам дасть багато імпульсів.

— Я не страждаю, — тихо сказав дезертир, — я не знаю, чи я взагалі її люблю. Я не знаю взагалі — може це був міраж... А ви страждали?...

— Я мала брата в концтаборі. Його забили. А закохатись хочу страшенно, так, як ви, — в мрії. В маячиння. У сон.

Ірин позіхнув.

— Романтична панійка, ідемо далі, друзі.

— Ви з нами, Зойко?...

— Куди?

— До Червінських. Прийдіть.

— Може.

Цей кажанчик, тушканчик, суслик розмарював. В очах далека тривога, хоч, гадано, нарочита серйозність.

У коридорі Ірин обернувся.

— Вона не романтична. Вона студіювала літературу, історію театру, але зовсім реальна вдача. Така, як день.

— Не цікава, — нервово позіхнув дезертир, — якась пляма.

— Але я дивуюсь, що ви не починаєте — я перечекав розриву гранати. Акція була б саме в час.

— Залишіть мені стратегію. Ви будете видавати завтра газету. Першу, після визволення. Але без мрій.

Ми пішли далі. Знов униз. Туди, на скиглення грамофону. У куті першого жив єдиний німець. Райхедойчер. Він нікуди не йшов. Як кертиця. Його окуляри відбивали міражне сяйво ракет. Його вусики, як у равлика, мірюю ворушились. Очі з червонавими повіками були закриті. Він просто спав. Йому снилися сталактити хмар, смерчі міжчі. Дорогами бігли свині, кувікали свині, свині, свині. Вагато — тисячі. Худі, штетинясті й чепурчасто-рожеві.

Із затемнених вікон підвальну можна було бачити через шпарину лише чоботи. Потім на дім наїхав вантажник. Газогенератор захрипів і сів, як кнур, уткнувшись рилом об тротуар. Крики хльоскали, як посмаги баготом.

Зв'язкові пили. Під полом матово рубцювались крашанки гранат, ручки автоматів. Муська крутила грамофон. Хлопці дихали перегаром чорних ротів, чекали, дивна ілюзія вокзалу.

Сенюк закотив очі й бджджомкнув гітарою:

Я тобі на трембі
розважаю про любов.
Гу-уцулко Ксєніо...

А до нього підсів Червінський. Нога на ногу, в блиску чобіт, чорні зірочки очей. Викрутасуючи пальцями, піднявши брови смагнув по струнах. Польочка: тім-ті дра-та, тім-ті дра та — втори Сенюче! Пий, Мантуло, пий, козаче не журися?...

Але Мантула зовсім не журився. Ця радше гемороїдальна постать урядовця, збирача податків, кооператора висмикувала з очей згірдливі іскорки. Мірчук — розтяпа в окулярах, витягнувся ввесь у ніс, цілій ніс, неймовірна дурепа — говорили інші. Мантула зблід від питва й краплі засрібліли на перенісі. Потерчайко — цей міг перейти в шал: очі стали жовті з круглими, опецькуватими чоловічками, без мети, глядів через плечі, шапки й ловив притьмом повітря.

— Мусечко, ще отсю — серцеципательну...

— Нехай вони вже грають, грамофон відпочине... Спирт синяво пlesкнувся в склі.

— А коли всю міне хлопе, а коли всю міне — встав Потерчайко, тоді буде іспит для кожного, хто перетривав. Людина приде, як нага, і тоді ся спитають її, а що ти робив, бачивши хлопе як есть неправду?...

— Цей спекулював, той в Німеччину вивезений, а ще один через лагері, через дроти й через сучу смерть.

Сенюк знов заскимлив гітарно. Смерть зовсім не гра. Без смерть кожний пройшов. То не є новина й ані не нещаств. Це ти ся без смерть очистив — смерть, це великий вогень, а з тамтого боку так легко, бо нічого нема.

— Дослідник святого письма — бач його...

Матула поблажливо посміхнувся до Сенюка. Цей міг бути юродивим. Але Матула всіхуважав за ніщоту, ницість — Тільки він був розумний. Навіть Ірин видавався йому мірнотою.

— ...Ти б почитав, ще нам Апокаліпсу. Але все значно простіше, тільки дурні ускладнюють. Як не ми їх, то вони нас. Правда людини там, де її собача доля...

— Під муrom, в темну ніч!...

Крикнув Потерчайко. Мантула викинув жовті баньки очей завважив його.

— Смерти ти не перебореш. Хлопе, як си подумаеш — то вона зовсім і не така дурна. І легоська.

Він підійшов до вікна. В машинах перегорали осі. Іржали коні, фургони лопотали розірваним брезентом.

— Вони ще моцю сидять шваби. Це хлопи тенгі.

— Мусінько, заграй серце, щипательної... Мусінька, єдина жінка, власне дівчинка служняно покрутила грамофон. Але він бастував, скрипів, пхинькав, пхинькав, рожкав. Мусінька безнадійно стріпуючи

русилою гривкою міняла голки. Червінський знов не витримав, за-
викрутасив польочку тімті-дріта-тімті-дріта...

— Пора, хлопці, підвіся Ірин. Він досі сидів, як божок у тумані
диму, в синьому чаду пітва. В його закам'янілості була нещадна тве-
резість. Червінський ввірвав польочку, кивнув на Сенюка. На годин-
нику — 18.45. О сьомій двадцять вже треба було бути на місці. Мантула
провів зікорками Потерчейка Й Мірчука. Вони взяли по дві гранати
й пачки з динамітом. Грамофон захекався й знечев'я задерчав — O mio caro, Santa Luccia... В боці — на три-четири квартали звідси
роздбрзнулась бомба, друга, третя. Мусінька заплющила очі. Склінки
втомлено заспівали. «Пішли, — Потерчейко?» «Без наказу не рвати,
чekати» — кинув Ірин через синій чад.

Професор Кравчук сидів на третьому поверсі, в шубі. У присмерку
змерк рояль і палітурки книжок. Професор виглядав із-за окулярів
тихим, ракманим ховрашком, грівся коло масіської залізної пічки,
що жерла старі журнали і тріски.

Пічку жер вогонь, а вогонь темрява. Все було циклічне, повторене,
давно відкрите.

— Вас чекають, джентльмене — хіхінув професор, — приемне то-
вариство. Я теж буду там... Конфронтація інтелектів ідей...

Ірин розглядав дерть журналів. Я все ж таки не розумію його наст-
рою. Над містом, в напрямку станції раз-по-раз рвались гарматні.
Дезертир, спершись об рояль не зводив очей з професора. Але ясно,
він його не бачив. Він дивився поверх цього ества, що висовувало з
вітертого коміра суетливе лицько, кертиччине рильце в окулярах.

— Повстання бестія кінчиться — заскрипів професор; раціоналізо-
вана ребелія бестії. Визволення злочину закінчується. Екліпса минає.
Ми, панове, є свідки (й подякуймо за це Провидінню) як народжується
нова доба історії.

— Дуже можливо, що попередня доба ще відносно довго продержить
нас у своїй владі. Звичайний закон інерції.

— Можливо. Але елементи її вже скорено. Цикл оновленого се-
редньовіччя замкнено. Звичайно — я це називаю умовно «середньо-
віччям». Із горінням готичного світу ця доба не мала нічого спільногого.
Поява «божого бича» повторилася. Теперішній моторизований Аттила
опинився знов на Каталльонських полях перед своїм розгромом. Але
це вже пройдений етап.

— А компоненти нової доби?...

Професор пожував кертиччиними щелепами.

— Перед усім реабілізація поняття совісти. Пригадуєте Шекспіро-
вого Річарда: «совість це лише слово боягузів, а для сильних сказано
таке — сумлінням нашим — зброя, меч — законом»...

Переключення ясіє моралі з цього Річардового висновку на пози-
тивну активність, визначену совістю як критерієм, ось приблизно
завдання епохи...

— Химери, посміхнувся Ірин, химери, професоре. Совість це обме-
ження людського ества, й у цьому наші шановні «бичі божі» мають
подекуди рацію. Правди взагалі не має, ні в моральному, ні в науко-
вому сенсі. Але щодо нової доби — погоджуюсь. Її закінчення іде під

знаком антитези, ми, поборюючи зло, мусимо вживати зла як інструменту. Але ми віримо в остаточний тріумф добра...

— Блаженні віруючі — заскрипів професор, — ваш еклетизм вас заведе на манівці. Синтези не добиваєтесь. Синтеза з віджилими передпосилками — фальшивіва. В році 1944, в апокаліптичному році, почнеться нова, а то зовсім нова епоха, завершення тієї, що триває вже пів тисячоліття...

— Ви маєте на думці розколення атома?...

— Хоч би, май любий. Вік раціоналізму агонізує на наших очах. Я тисну вашу руку за активність в напрямі його остаточної ліквідації.

— Присмно, професоре. Але я гадав, що якраз ми підготувуємо відродження розуму.

Професор хухнув у руки, погрів біля печі свої пальці, жовті від тютону, й в окулярах заграто полум'я, піч пузатенько зайшлась, засміялася іскорками.

— Нема нічого хибнішого як так думати, май любий. На зміну ratio прийде серце людини. Поглиблення, увнутрішнення людини. Концепція духу й совісти.

— Дорога до Бога?...

— Імовірно, май дорогій... Ірин підвівся.

— В хвилини, коли стоймо віч-на-віч зі смертью, такі думки, мабуть похвальні. Думка про смерть допомагає шукати Бога. Але я смерті не боюсь.

Професор відвідав нас.

— А я просто не вірю в смерть. Це є релятивне, як все на світі. Смерть врешті не є смерть, як... — ... і життя не жття?...

— Може й так, постіхнувся професор, але люди люблять жити перед ілюзієй, вважаючи їх за абсолютну правду... Я прийду згодом, додав він і покотився у глиб кімнати чудним, шарлатним, полум'янім карликом.

А тепер світла, а тепер світломи з каламуттою музики, шарудіння шовку. Бризками, каскадами голоси, обличчя пласкі, троїсті, канто-васті, й в очах муть. Канонада з півдня й заходу, година 19^h.

Потяг тривожно зойкнув І, мабуть, відійшов у сонну ніч.

— Ви б починали, Ірине.

— Дайте мені спокій, я дуже добре знаю, що робити. Погляньте туди... хвиля радіо, й «а-а-а» тіні вийшли з каламуті, прордерлиссь крізь повісма диму, годовані машкари, пряники, медівники. Один із зубастою пащою, Гаер-понука до вина й зеленкового лікеру, дід Володимирів барильце на павутинчастих ніжках. З крокодиллячими щелепами, з золотим зубом і масними, прижмуреними очима.

— Шеф товариства Карпатоель, звичайно тепер фольксдойч і колишній, адміністратор незаперечний —

Перетинаючи діягоналю — молодик, журналіст, Канторович, гумова поява, панючки-рожечки, одна, друга. Сидір джентльмен англізований кодовб і проділь, бичачі інтереси на цигарках і панчохах.

Чекайте Божка. Всі чекають Божка, «хто такий Божок?» «Божок — це набаб. Це мультимультильйонер.» Зеленіва липкого лікеру, липкий кармін уст. Перегар вина, парфум.

— Вони підозрівають нас, прошепотів Ірин, але толерують, більше боятьсяся. Хто зна, може ми влада завтрашнього дня. Пийте. місто п'яне ї ще не оточене. Він простяг руку Сидорові — джентльменові в довгополій блюзці з підліто-здивованими очима. Котрась із рожечок замігтіла усміхом.

— Я піду до Зойки, сказав дезертир, тут мені нудно.

Німець, райхсдорфер пробудився від удару ѹ струсу. Тинк посипався зі стелі. У німця була сім'я в Грефельдінгу, якій він слав щотижня сало, горілку ѹ цукерки. Навіть і суху городинку. «Кватч, який кватч присниться.» Він виглянув у вікно: «Еге, та це відступ.» Але ще не спішився. Пішов голитись до ванни. На ньому було тепле тріко, шлейки. Карк, високо підголений, зо згорткою, засміявся до дзеркала. «Кватч, який ще там відступ...»

Примус ширпів. «Ви пили, ой ви багато пили» — «Але я зовсім не п'яній» — Зойка повірила. В цьому місті всі завжди п'яni. То півл'яні. «І я п'яна наче б, хоч ніколи не п'ю. Цей скрес і надія. Від надії можна теж сп'яніти. Ви не думаете?» «Можна.» Говорили пошепки, бо мати спала. Спала кам'яно.

— І ще від любови можна теж сп'яніти, задумалась Зойка, але я цього досі не знала. Він притягнувся ѹ. Була звичайна, тонка лілєя. Тільки в чорній косі, рівно пригладженій зачісці — квітка. І ще очі розчинялись широко мов у дитини, що слухає казки.

— Ірин це володар, сказала вона; це корсар. А ви ні. У вас є гамлетівське: іди в монастир. Я так собі ѹ уявила вас, тільки дещо своєрідний Гамлет. Упертий і недіяльний. Все вже пережито, а він іде мовсновда.

— Правда, ви студіювали театр.

— Ах, це давно — ці роки — це лиши базар, продаж речей і голов. Примус і чай і мрія. Коли прийшло, що брат згинув у концентраку, хотілось умерти. Бо не можна жити, як інші вмирають. Іринові я приддалась: література, летючки. Але я не надаюсь для повстання. Я надто мелянохолійна, так як і ви. Повстання — це радість. З убивання, з посвяти, з перемоги. А в мене проклін мрій. Мені треба сильного попитовху для життя.

— Вам треба любови.

— Тоді може ѹ пішла б і на край світу. І шкода, що це все, ця химордь мрій так і загине, бо хто знає, що буде з нами завтра.

«Дісно цей романтизм хворобливий, майнуло дезертирові, ця блаженність імпресіонізму. Неваже вона удає?» Він узяв ѹ за руку. Тонкі, тендітні пальці. Мабуть, грава на роялі.

Знизу глухо долітало бренчання гітари як бринніння настирливих комарів. Над головою тупотіли, танцювали. Весь дім був у чаду, в синьому опарі скресу. Канонада змагалась.

Година 19.55.

Карло нарешті звітував (через дівчину в Heeresgruppe). З-за мосту небо хльоснула ракета. Передати, протехнікам, щоб рвали міст. Зі сходу йшла танкова бригада III армії. Вулиці давились від надміру машин і людей. Вулиці, як флейти хріпіли. В скресі, в мокрому снігу, в слизькій жовтизні ночі. Ірин збіг униз, прийняв вистунів, вислав ще

людей. Година двадцята трицять три. Він повернувся: біля радіо сиділа Галочка.

— Ну, якже тобі поводиться... Цей голос линув з далекого далеку, з трепетливої холоднечі, з під сузірного простору, де була ніщота байдужості. Може її розтинало тепер крило літака з перлами росинок на алюмініюмі. І шелест її балевої сукні одволодував від цього химородного, холодного сну: падіння через байдужу пустелю, коли росинки виростали в мигливі кулі, алюмініюм сріблів сліпучою ясністю й прямовисне, заскими площинами падав униз у сафірне море, сквильоване розтинами дужих крил соколооких, крикливих шестикрилів.

— Ну, як тобі поводиться, Ірине? Gottes Wege sind sonderbar, не правда ж? Я теж не думала, що тебе зустріну в цьому місті, зрештою я тут випадково, я чекаю вже з хвилини на хвилину, щоб вирватись...

(Я стежив за ними. Галочка доволі радісно привітала зі мною. Але я не міг позбавитись враження непотрібної холоднечі, що била від неї.)

— Куди?

— Не знаю, Прага, Віден, Берлін, Цюрих... кудинебудь, тільки звідси...

Пари плили в ритмі свінгу. Я завважив професора Кравчука, що прийшов у хутрі й насолоджувався теплінкою й вином. Гаєр, Сидір і гумова поява журналіста виринали зі світловими блицанням пригладженою волосся, але їхні обличчя відбивали землистістю. У рожечок стікав легкий кармін.

— Я знов, що ти тут, Галочко — почув я Іринів голос; я знов, що ти прийдеш сюди...

— Але не на те, щоб тебе благати.

Її сміх віддавав усе тісю ж металевою різкістю.

— Я знаю це. Ти зреєшася всього. Після справи в З... ти зайшла так далеко, як може зайти інтегральна нікчемність. Тебе бачили з офіцерами, зі спекулянтами. Я про все знаю. Мені пропонували тебе зліквидувати, наші люди не звикли до таких видовищ, але я не дозволив. Я знов, що так далеко ти не могла зайти...

Вона споглядала Його з усмішкою, що танула.

— Я мала право на зраду після З...

— Ні, ти не мала ніякого права, що б там у З... не було...

— Але ти признаєш, що щось було.

— Аж ніяк. У тому дусі, щоб тебе уповноважнювало до понехтування всього. А втім це переходило межі особистих взаємин. Ти забуваєш, що крім нас є ще революція... Галочка зідхнула.

— Це все фразеологія, Ірине. Навіть якби йшлося про якусь революцію, то вона й ти така totожність, що мені важко провести межу. З тобою вмирає революція, з революцією — ти...

Я міг би подумати, що це сентиментальність, але в мерехті її погляду я вже завважив зловісну реальність. Ні, це не був сон. Це був я, безглаздо-простий й вирахований. Вона могла стати вмить ворогом.

Я відійшов. Може проти моєї волі, проти давно притасної надії, що зневеч'я починала знов хвилюватись. Я не міг багатіти, чужим розладдям. Я відішов за димову завісу, до вікна. Там жовтили обрії.

Дезертир зінав, ще входячи в Зойчину кімнату, що вона належатиме йому. Її в'язьсть, її дивна податливість дратувала. Її тіло теплішало, рука ставала щодалі кволіша, годинник спинився. Свічка меркло танцювала на стіні. І в куті стелі, моя на екрані, моя на заимленому склі, плили постаті, котились колеса. Примус сердився.

Зойка встала й поправила кисло-синій вогонь. Дезертир підійшов до неї.

— Я знаю, що ви мене не любите, навіщо ж це?...

— Ні, я вас люблю.

— А ваша мрія? Ваша Лариса?...

— Не говорімо про це. Говорімо про вас. Мені здається, що я вас знаю так давно.

— Правда?

— Правда.

Відна, вона притулилась до нього високими грудьми й він бачив її голову зверху, бачив лиши рівний, зворушливо дівочий проділ в П зачісці. Вона підвела голову — на віях блищаю росинки.

— Мені все одне. Бо я вас люблю. Так, як надію. Ше більше. Навіщо вас Ірин сюди привів?...

І ковзаючись по її плечах, по тугих жгутах коси, мерклість вулиці, заблукані, злякані косини фар попили знов дгорі на стелю. Стели розсунулася, інший світ, як сон, розчинявся навстіж, безмежна кри-сталичність просторів, дрижання сніжинок ніби похід на гору, діамантово-сліпучу. Віддих ставав горячіший. Перегородка тендітно тріснула. Третью вулицею ляслу серія пострілів. Чайник википав. «Кипить», сказав дезертир й посміхнувся в темряві. «Нехай кипить... слабо озвалася вона. Й раптом здалось, що вона ліне в цю розчинену стелю, в просторінь, хоч чужу, але морозну й ніжну і свіжку, як затуття, як смерть...

— Як ви находите це товариство, підійшов до мене професор Кравчук, з винуватим посміхом облизуючи тучні вуста — він, бідолаха, давно не єв; тилове збіговище шурів перед загибеллю корабля...

— Хто ж тоді люди, професоре?...

— Корсар Ірин, безперечно. А догареса, ця ніжна блідорожева дама, її звуть здесь Галочка? У неї дінарська расовість, далматинська матовість обличчя, але інкарнуючи чиєсь колишнє існування — це, неперечно жінка Quattrocento, ви бачите це опукле чоло, ці очі з затадковістю рідких вій...

— Які ж висновки з того?...

— Ніякі, мій друже, просто констатую факт. Я стежу тільки за різними виявами інкарнації. І все це в пляні повторальності людських доль і існувань. Ця дама переживає величезну трагедію, зрештою, як і наш друг. Трагічні коханці, чи це не так?...

— Імовірно.

Ірин покликав мене: «За кілька хвилин починаємо акцію» — його шептіт розтанув у слизості диму. Він стояв, склавши руки на грудях. «Де дезертир?» «Мабуть, ще у Зойки.» «Ці люди мені надокутили. Це оскока доби.» «Що ви думаете з ними зробити?» Він посміхнувся але вія його здрігнулася, мені видалось, його надра жевріла як до біlosti

розвогнене залиш. «А Галочка?» Він обернувся, не відповівши. Галочка танцювала з Гаєром. Цей патентат Карпатенелю плив вкрадливо, як слини. Він шепотів й, торкаючи носом сережку в її вусі, вона посміхалась, але я знов, вона нічого не чула. Її тут не було. Я вертався з дезертиром. Зойка стояла на порозі й за нею пили сонми тіней, синіючих від примуса. Зойчина мати прокинулась і зойкала після кожного вибуху. «Ви прийдете, друже?...» Болісно черкнувся рапа-вими стінами Зойчин голос — вона була певна, що він уже не прийде.

Треття, четверта, п'ята компанії проходили й прокльони їх застригали в мокрій безвладності брезентових фургонів. Люди подубілі, одерев'янілі з утоми, машини з виттям-скаргою немашеного металю і кутасті брили возів, автомобільних кадавбів угрузали в синяву зловісність міста. Люди, офіцери, штабовики, жандарми шаліли: вони не знали, хто до них стріляє, де ворог і звідки йде ворог. «Verfluchtes Land, dreckiges Land, Packland...» Від коліс відлітали жовтобрудні кім'я снігу й гризюки. Музика на горі замовкала. Дим несподівано осів. Крізь зеленкуватисті лікерного струму, соняшність токаю, просочувалась тверезість, жовта, як ця ніч відступу.

Біля Галочки стояв, не скинувши цшкуратиного пальта високий чоловік з перістим шаликом на шні. У його кам'яному обличчі вражала сталева непоушна бліdnість. Скіснувати очі дивились підзорливо, тонкі уста ледве цідили короткі речення. Гаер, рожечки, журналіст були видимо схильовані. Один професор Кравчук не покидав стола, він сидів і спокійно їв, тручи інколи лисину. Він їв, їв, їв на запас голодних днів.

— Це Божок. Я приглянувся.

— Божка треба розглядати феноменологічно, продовжував пояснюючи професор; це явище, яке нічого спільногого не має з загальним потоком доби. Це абсолютна величина. Він почав із продажу шкарпеток і кінчить на каратах. Світові маштаби. Але він має в собі якийсь інший світ.

— Про що їм ідеться?... Божок приніс звістку, що виходу з міста вже нема, Дороги відрізані, так що єдиний тільки шлях через міст, туди кинулася уся армія...

— Я чекаю вашого рішення, хриплувато сказав Божок.

Ірина запалила цигарку.

— Звідси ніхто не вийде.

— Я знаю. Ваші люди зірвуть міст.

— Звідки ви знаєте?

Їхні погляди зустрілись. Німовна мить. Серія пострілів в нашій вулиці.

— Я знаю все. І ви мусите відклсти вибух, поки не перейдемо мосту. Ще двадцять хвилин. Потім можете послати всіх до чорта, до скочу. Гаер водив широкими очима від Ірина до Божка. Він ще не міг збегнути, в чому річ він був ущєрть п'яний. І дід Володимирів трис його скопивши за борти піджака — «розумієш, директорю, ми згублені. Ти зрозумій це-від-ступ армії. Рокосовський, Совети, Східні авангарди вже на території міста, тут передбачений виступ повстанської армії. Ти розумієш, директорю?...»

- Яке ваше рішення, повторив Божок, я чекаю.
- Я чекаю теж. І я маю час.
- Але ви мусите нас пропустити.
- Це не сказано. Я розглядаю вас поперше як зрадників, коляборантів з ворогом, подруге як закладників.

— Вже навіть? ...

Гуд мотора ввірвався в кімнату, так ніби мотор був тут у кімнаті.

— Вже навіть.

— Шодо зрадництва, то я міг би вас провчити, якби я мав час. Ви не маєте найменших даних уточнювати мене з ...

Божок позірнув на тічку рожечок, гумового журналіста, Гаера.

— Ви повинні бути тут, в наших рядах, а не покидати міста. Дезертирство дорівнює зраді. Божок спалахнув.

— Ви знаєте, Ірине, що коли б ішлося тільки про мене, я б був у ваших рядах. Я субсидіював повстання.

— Тим більше.

— Я даю вам, що тут маю — тисяча, дві, три доларів ... дам більше — — — Ірин відірвався від шепотіння з дезертиром.

— Шкода говорити, в його очах починала темніти блакить, я маю плян і диспозиції. Ви це розумієте? ... О дев'ятій п'ятнадцять починається акція. На всіх відтинках. Всі відділи під збросю. Тисячі людей чекають. Піротехніки ждуть біля мосту. Єсть друзі, що іхне життя в стократ важливіше як ваше. А врешті (він на цей раз уперше звернувся до Галочки, але не дивився на неї) чому вам виїздити? ... Галочка була бліда як місячний промінь.

Сережками метнулась заблукана косина ракетного слява. Галочка посміхалась віями, рідкими довгими віями.

— Ти того не збагнеш Ірине. Мені надокучило вбивання людей. Я маю досить тієї крові. Я маю досить терору. Я переростаю цю вашу ідею, що буде на нищенні й на смерті, я хочу жити, ти розуміеш мене, Ірине? ...

— Мелодрама, посміхнувся Ірин, я ще більше хочу життя, але я знаю, що життя починається на румовищах. І може нам зовсім не слід думати про життя, бо ми тільки для нищення.

— Може ти, але не я.

Галочка зірвалась, і чорна сукня обняла її як ніч. Це була мить, в якій я тратив уже всяке відчуття дійсності. Я збагнув, що Галочка це така вагота тайни, якої я ніколи не зможу розгадати.

— Я стою перед тобою, така чиста, як шпага, Ірине. Ти нищив, не я. Ти все нищив. І вірність і людину й найніжніший трект душі. А я проношу в ніч наймовчазнішу үрію. Я втомлена нищеннем, ти розумієш? ... Я хочу тільки забуття.

Я глядів на Божка. Його обличчям пробігали тіні — його нутро ятрили полумяні рани. Він зблід ще більше, я бачив, що він стримує себе останнім зусиллям.

Гатили вже десь коло нашого дому. Вікно не витримало струсу й відрившись повисло на одній завісці. Тинк падав на стіл, у вино, на професорову лисину. Ця лисина все ще сиділа за столом і прижмуривши очі, скинувши окуляри він притягався нам. Туман диму опав

зовсім. Все було чітке й ясне. Дезертир з наказом Ірина ішов униз до телефону, в закапелку. Я затримав його. Цей хлопець знов починав маячити. Його непокоїла Лариса, що борсалась у гарячці у якоїсь Стефки. На одну мить, бо я мусив говорити з Іриним. Він, посміхуючись відйшов зі мною. Стулій вовх, проклятий корсар.

— Я гадаю, ви мене мусите послухати, Ірине. Мені здається, ви генералізуєте особисті справи... Його обличчя не ворухнулось.

— В чому річ?...

— Ви егоїст. Ви з ревнощів губите Галочку. Ви ще її любите так, як тоді, над Дунаєм...

— Ви так гадаєте?...

Тепер його обличчя вражало зміною. По ньому бігли хмарки. Він думав, стримував себе. Він ще вагався.

— Добре; він несподівано обернувся; ви можете іхати. Я стримую наказ. За двадцять хвилин ви мусите бути за мостом. І тихіше мені: Ми починаємо акцію зараз же.

І тихіше мені:

— Я відповідатиму за це перед судом. Мене можуть за це розстріляти. Але я вам хочу доказати, що ви помилляєтесь. І ви займетесь Ларисою...

Я зловив глузливий посміх професора. І кулі вже дзенькнули в нашій кімнаті — хтось обстрілював світло, що рвалось через розбите вікно.

— Давай, давай!...

Червінський уже біг з автоматом. В цілому домі тупотіли. Зовсім близько рвались ручні гранати. Стало темно, зовсім темно. Божок накинув хутро на Галоччині плечі. По сходах бігли. В коридорі блімнуло синє світло ліхтаря. Воно блукало по потрісканому морю. Я знов був біля Галочки й Ірина: Я ще бачив, мов через синю призму її обважнілі очі. Її уста тремтіли. Ірине, ще одне слово...

— Що таке?..

Вона мовчала. Вона чекала. Вона могла б умерти вмить. Вона прагнула його останнього слова. Вона перекреслила б усе для нього. Але Ірин, посміхнувшись, похитав головою.

— Іди Галочко. Тебе чекає Божок...

І таким усміхненим я бачив його востаннє.

Було пізно, страшенно пізно. Млосна, аж зелена жага різнула по обличчі. Кругом горіло. Я спіткнувся об м'який, кендюхуватий кадо-дб — заграва побігла по сходах, як і кров чорним струмком цюркотіла зі ступеня на ступінь — це був райхсдойчер, що вмер тут, у смітті, в жовтому, глиняному пилі, зпече'вя, як кнур.

— Давай, Давай!...

Кричали знизу. Ірин біг з револьвером, Мантула, Сенюк майнули повз мене. Була дев'ята п'ятнадцять. Точно. З брам лящали постріли. Рвались гранати. Автомати, фургони громожким мотлохли перегородили вулицю, колона метнулась у бік, і завулок. Але звідти вогнєними віялами розбрізкувались гранати. На нашу браму бігли люди, стріляючи на ходу з автоматів. Люди з чорними обличчями, з синюю щетиною неголених щелеп, затръхані по цию. Але це був уже спро-

тив інерції. Кулі шемріючим свічінням сіялись по глекому, розведенному асфальті. А ринвою звідкись, з заулку, мабуть з розбитою цистерою біг струм, що палахкотів синім вогнем. Це був спирт. І Червінський, і Сенюк, не зважаючи на кулі, скилилися і черпали пригорщами синій вогонь. І пили його, съорбали, облікаючи губи і горло. Їхні губи видувались, вулиці іскрились. Ірин підбіг і штовхнув з пересердям Червінського, так, що той зарився лицем об жовтий сніг, звісся й побіг, винувато виліскуючи халявами чобіт на кривих ногах. «Los, los...» кричав Ірин, вискочивши на розбитий танк. Кулі оббивались, розплескувались об крицю, а на ній сідала роса. Я повернувся ще на гору. До Зойчині кімнати. Але в коридорі я спинився. Вікно було зірване, ніч била в нору коридору криваво-брудним потоком мутного сява. На підвіконні хтось лежав. Безладно перевісившись головою аж на вулицю.

Біля мене хтось стояв. Я обернувся.

— Зойко!

— Зойка. — Вона тримала долоні біля скронь. — Він таки прийшов, він хотів ще раз прийти до мене, але куля його спіткала, заблукана куля.

— Хто?...

Ми дивились на найтихіший на найлагідніший посміх дезертира. Світанок блимнув по його скроні, торочений кров'ю. Світанок бряжчав його кучером що, згуснувши кров'ю, став як криця. А містом свиснув, виплеснувшись з зеленяви світання прapor акції, прapor повстання?

XIX

І от я все таки не знаю, що мені про неї думати, що констатувати. Галочка була химерна, причинна, сновидна. Айстровиді зірочки гралі в її зіницях, я не знав (і ніхто з присутніх), що готує вона нам. Рокованість важніла в рожевінні чарок, вино, кришталль тарілочок, срібний сервіз, збережений Ганною Олексіївною, все це громадилося лагідною, склянодзвонною оркестрою. Ні, далебі в цьому була якась лиховісна музика. Бурі все ще не було, хоч хмари тягнулися, як повісма, з небокраю на нас, над Ізар і перекочувались далі.

— Кажуть, Ірина вбито недавно; тихо завважив Божок.

Я знав — вона не вірить. Це міг би бути пробний камінчик. Професор:

— Невже?...

Він був занятий єстівним. Смакував захланно, наполегливо. Вуси його переможно гороїжились. Окуляри блищали, як і перенісся й ніс.

— Він був заарештований після П'янгороду, сказав я; за випущення ворога з міста.

Галочка болісно здигнула бровами.

— Так, і суджений. Але його виправдано. Він переконав штаб партизанів, що це був маневр, тактично конче потрібний. Ворог попав у мішок, дороги були, як передбачено, такі забиті, що люди кидали машини, вози й рятувались побігом у боки. Але ані один не вийшов з цього мішка.

— Крім нас, посміхнувся Божок; ви пам'ятаєте, Галочко?

— І що з Іриним? Спитав професор чекаючи нетерпляче, коли піднесемо тост.

Божок кашлянув. Айстровиді зірки знов замерехтили за Галоччиними віямі.

— Він командував групою Південь армії, відступаючи в гори. Під Болеховом у сутиці його забито. Так мені розповідали ті, що бачили.

— Факт?

— Факт.

Скло задзвініло тонко, як металеве мереживо. Само від себе. Рожевінням пішли хвилі, темніючі, темніючі, як осад.

— Дивно, промовив професор серед тиші, мені вдалось, що між нами хтось є. Невидимий.

Я засміявся.

— Це, певно, дух Ірина.

— *On va faire du spiritisme* озвалась Ганна Олексіївна, је sens aujourd'hui l'inclination pour ses choses¹⁾ . . .

— *Vuodrai-je faire du spiritisme?*²⁾ . . .

Галоччині очі відкрилися широко, це наче здивування, наче дитяча зосередженість. Я все ще вважав, що зелено-лонь — найприродніший колір її очей, зеленівість тайни, химородна медузність.

— *Vuodrai-je faire du spiritisme, maman?*

Вона повторила ще раз, і я зрозумів, що вона в неймовірному розходженні з дійсністю, що її тут немає, що ми, наші голоси, наші обличчя, дзвініння скла, кремовий плат скатерти, імпресіоністична строкатість салату, страви — далеко, за димчастим прибоем.

¹⁾ Можна взятися за спіритизм, у мене сьогодні є настрій на це.

²⁾ Чи мені хочеться взятися за спіритизм?

— Neu, je préfère des êtres vivants¹⁾) — вона засміялась, перлямутровий відзвін покотився за електричними релями в синьотінь кімнати.

Божок крадіжкою поглянув на мене. Він не був ніколи певний себе, цей дейнде такий упевнений телепень. Він нишкнув при Галочці, як кротятко, й я знов, він ламав собі тепер голову, чи його дипломатія була рентабельна. А втім він напевно сам вірив, що Ірин не живе. В кімнату застукали. Графіня, перебаранчаючи Божкові, що підвівся, підкотилася, шамшачи сукнею. Телеграма.

— Atoi, Haline²⁾ . . .

Галочка взяла й відклала, не розпечатуючи.

— Mais lis, mon enfant, il y a peut-être quelque-chose d'importance³⁾ . . .

— Après⁴⁾, сухо промовила Галочка, це напевно від Фреда, мені зараз не хочеться читати. Я хочу зараз підбивати підсумки. Резюме, tu comprds, maman? . . .⁵⁾

Божок дивися на неї, не спускаючи очей.

Хлопець був уже трішки п'яній. Я це пізнавав тільки по очах, що зечев'я почали світитись, а так обличчя було кам'яне, жовтувате, як і перед тим. Ганна Олексіївна його поклепала по рамені. Вона його любила. Вона не могла вирішити — Фред чи Божок. Це партії могли бути вигідні по — своєму, кожна важлива. Калькуляція абсолютно вірна. Йшлося про Галочку. Ганна Олексіївна надто любила її, щоб вести атаку впрост, вона навіть не сугорувала, але її гадано глибоко заховані бажання промовляли щораз виразніше її поводженням з Божком, напевно й з Фредом. Ми ж — я й професор — були лише німовінними спостерігачами.

— Ірин . . . почав я й зечев'я замовк. Галоччине обличчя навідала неймовірна туга. Вона знітилась, зібгалась як квола, маленька дівчинка, й очі стали вологі — повні сліз. Вона поклала свою руку на мою.

— Друже, облиште це ймення. Воно ранить мене вкрай. Ви знаєте, що воно для мене стало синонімом зради? . . .

¹⁾ Ні, я волію мати справу з живими.

²⁾ Тобі, Галино . . .

³⁾ Але прочитай, дитине, може це щось важливе.

⁴⁾ Пізніше.

⁵⁾ Розумієш мамо?

Я бачив крізь вільготу її очей буревайність. Буря йшла, безумовно, буря насувалась.

— Зради?... Скажіть, коли вас Ірин зрадив?

— Чому ви підносите це питання?

Це говорив Божок із-за зловісного свічіння чарок з важким, медово-оранжевим вином.

— Je dis toujours qu'il a été le séducteur d'une nature criminelle¹), спалахнула графіня.

Я підвівся.

— Пробачте, comtesse, я мушу говорити. І ви, Галочка, пробачте теж. Я вірю в Ірина, як у Бога.

— У божка?...

Сміх недоречно одбився об скло. Я, взагалі, спостеріг несподівану холодну склістість цього всього товариства. Треба було кінчати. Професор теж підвівся. В ньому, можливо від випитого вина, відчувалась деяка півнюватість, задньористість, поєднана з елегійністю.

— De mortuis aut bene aut nihil...

— Hi, — я промовив голосно, надміру голосно — я хочу вияснити прецедент. Можливо це буде розв'язання принципового питання, осередньої проблеми: жінка — чоловік — наша доба. Галочка (я звернувся дещо театрально до неї), чи ви самі переконані в зраді Ірина?...

— Так. Це він мене вирвав з Београду, завів у Хуст — мене, що не знала ні життя ні людей...

— Банально, Боже, як мелодраматично...

— З... над Дністром він зрадив Мене з Ларисою, ви не знаете цього? І врешті — причілок П'янгород, чи не доволі цього?... Комедія, жалюгідна комедія, немужня постава й таке нікчемне, таке провінційне Дон-Жуанство, Ви знаєте, що Лариса сподівалась дитини...

— Assez, assez²), Галочка — Ганна Олексіївна нервово вдарила льорнетом об стіл; це тобі зовсім не пристоїть...

Галочка дійсно замовкла й раптом закрила лице руками. Пасма синього волосся впали. Як синій дощ. Вона не плакала, вона шльохала глибоко — глибоко в собі, в своїй надрі, беззвучно. Я зрозумів, що ввесь цей вечір був для неї неща-

¹⁾ Я кажу завжди, що він був спокусник кримінального характеру.

²⁾ Досить, досить...

дною катівнею. І тепер кінець, розв'язка. Вона більше не могла.

Я відійшов, перечікуючи, в глиб кімнати. Професор попросив вогню до своєї цигарки. Коли я подавав йому, він прошепотів мені: «А вона його все ще любить, безумовно...»

XX

Мені було важко скоряти себе. Я розумів, що хочу говорити троїзми й фальшиві істини, що перебираю ролю шляхетного оборонця зовсім не зі своєї волі. Я розумів, що це була поза й фраза, за якою нічого не було. Крім облуди. Але я хотів ще раз бути вірним моїй засаді, моєму призначенню — жити для життя інших.

Проте несподівано підвісся Божок. Він був у цю мить дуже гарний. У відсвіті лампи його обличчя з променем далекого орієнту скрашалось рум'янцем. Може це було сквилювання. Але постать його стала знечев'я симпатичною. Він вирішав.

— Дозвольте мені, панове — він не глядів на нас, а вбік, кудись за тінню лампи; я цього зараз не хотів говорити, але з уваги на зняту дискусію... яка може не лиш мені, але... але й іншим не надто приемна... Я прискорюю рішення. Може тоді всяка дискусія буде зайвою... А втім це нічого нового, для Галочки зокрема...

Галочка відняла долоні від лиця й стежила за ним. На обличчі не було вільготи, вона не плакала, як я й думав, а тепер вона спрокволу приймала вираз деякої насмішкуватості, хоч і приреченості.

— Галочка знає... (Божок поглянув на свій перстень, що тихо — тихо мерехтів). Я — спекулянт. Професійний спекулянт. Я не поет (він кивнув у мій бік), не науковець, не війн, не герой... (Він посміхнувся). Я — сіра людина. Я будує свою екзистенцію. Може це так патріотизм. Ми мусимо мати багатих людей. Я даю безліч грошей на різні акції, ви того не знаєте. Але справа не в тому. Я проста людина. Але я знаю свою мету. Я заглядаю в очі смерти. Часто, дуже часто. Я тільки нікому не говорю. Навіщо. Я маю страшенну витривалість, витримку й впертість... Галочка знає, яким я при-

був сюди... Злідarem. А знов став на ноги. Я мільйонер сьогодні...

— Це не цікаво, озвалась Галочка й її вії злосливо загнулись; до речі Божок...

— Прошу — тихо сказав Божок — прошу вас, Галочко... Ви ніколи не цінили мене, я це знаю... Ви не цінили в мені людину чину й волі, чи не таку?... А я вам скажу, що це неоцінена річ: вміти не скоритись життю... Отже, до речі: я купив через людей пашпорти й візи до Швайцарії. Так, прошу не сміягтись. Для себе, *gra contesse* і Галочки. Можна виїхати хоч завтра. З цього сумного краю, з цих руїн, з цієї нудьги... Але, звичайно...

Галочка його перебила.

— Звичайно, коли я стану дружиною... (Божок кивнув головою). Я це знаю, бо я це чула вже, декілька разів (— тільки раз, сказав Божок), хочби й раз... добре. Я нічого не кажу. Може я й буду вашою дружиною... Але тепер мовчіть. Ваше втручання було надаремне.

— Але я хочу знати відповідь...

Божок тихо сів на окраєць крісла й обтер хусткою чоло. В ньому чулась невгнутість, настирливість крамаря. Галочка зморщилася.

— Я вам дам відповідь пізніше... Ще сьогодні. Так, так... при свідках...

— Треба, щоб ти прочитала телеграму, Галочко...

Але голос Ганни Олексіївни знітився в кремовій косині, що текла від лямпи.

— *J'ai dit: après* — Галочка звернулась до мене, — *je vous écoute, continuez, mon cousin'*)... Я хочу слухати про Ірина.

В цьому була така безапеляційність, що ніхто не наважився протестувати. Ганна Олексіївна тихенько хлипнула й, відсунувши оксамитного ведмедика, посунулась глибше в куток канапи. Професор скинув окуляри й нишком взявся до риби, яку до речі всі в розхвилюванні покинули.

— *Primum, edere, deinde philosophare* — він сміявся прищуленими очицями, кліпав ними — він бачив тільки туманні зариси нас, нас, сповитих у волохаті, сіряві сувої короткозрості. Божок підійшов до фортепіано й розглядав ноти. Я

⁴⁾ Я сказала: потім. Я слухаю вас, кажіть далі, кузене.

гадаю, сьогоднішня його маніфестація належала до найприкріших спогадів його життя. Це був публічний виступ, з речами, що належать до сокровінних плянів, виступ, що до речі, на мою думку, заловідав тотальнє фіяско. Це була людина, що найбільшим лихом у світі вважала бути або видатись „ridicule“, смішним. І я бачив, як він ховав корч, що пробігав його обличчям, жилястим карком. Його патос став рідкіольністю; це його гнівало й ображало. Я гадаю, що професор поділяв мое спостереження; взагалі, ця креатурка хотіла завжди видаватись наївнішою, ніж була в дійсності. Може ця істота (як і ми всі) складалась з двох істот. Одну ми знали зі статтів, публікацій, доповідей, гумористичної зовнішності, зумисне утрованої (він наприклад носив штани, що сильно звисали ззаду й волочив тороки по землі, інколи відкриваючи задники черевиків і продерту п'яту). Але він теж неуклінно ховав таємницю своєї другої істоти.

Галочка чекала, я збагнув, що вона хотіла, вона прагнула слухати ще й ще про Ірину. Нехай лихе, нехай неприємне, нехай болісне, але слухати вона мусіла, як наркотик, як опій.

— Галочка, сказав я тихо; ви вмовляєте в себе, що він вас вивіз з Београду так, не відмовляйтесь: ви хотіли їхати: ви кинули таман, ви поїхали до Хусту, ви жили цим напруженним хустівським повітрям здібленого, сквильованого закапелка, в цьому була шалена оригінальність, нечувана для вас сенсаційність (— так, так, вона посміхалась, хитаючи головою). Ця атмосфера нервовости, я знаю, у деяких жінок вона переходила в гістерію, ах, не говоріть, що це була любов. І любови не було, а зов далеких козацьких політь, що зневечев'я озвалися, і до того ця загальна нервова атмосфера, очікування катастрофи... Ціла Європа була сквильована, схоплена, піднята на ноги. Я був тоді в Парижі, в Лондоні, це був сезон, що зветься по-французьки *drôle*... і потім постріли в «Січовій Гостинниці», атакування танків... Ні, Ні...

(— Вона спалахнула: плечем до плеча ми стояли, набой дуже мало, ця геройчна групка людей, дехто не міг справлятись з кулеметом, і гірський, березневий вітер, так, так...)

Ось бачите. Ні, це мусіло прийти. Чи Ірин, чи другий, чи навіть — покірний ваш слуга, хтонебудь мусів вас схопити, бо я знаю цю жагу неофітів...

(Професор пристрасно кивав головою, вибирав кістки, пив вино; ця бестія знала багато людських речей, але вона чомусь воліла завжди говорити тільки про абстрактне) . . .

І далі, далі . . . я ж простежив усю біографію вашу, я був з вами всюди, хоч ви того й не знали. І інших, я маю на увазі галицькі панянки, емігрантські студентки, що всю масу органічного, ви мене розумієте, безкрилу, яка тільки інерцією котилася за подіями. А ви інша річ. Ви могли б бути Аспазією, коли б Ірин був Періклом. Але Ірин — це назагал мірnota. Ірин це тільки виконна сила, урядовець, бюрократ революції. Нехай може наше століття взагалі доба мірnot, пересічностей. Я не обнижу його вартості, він — незвичайний, саме в своїй пересічності . . . Passons, passons¹). Ці роки, ці непевні роки сподівання, надій і розчарувань, і ви вже не могли відірватись, ви може й хотіли, але не могли. Холм, Львів, Краків, Стрий, Рівне, Київ, Вінниця, Полтава, Запоріжжя — — — ні, ви не скажете мені, но це тільки Ірин. Коли б Ірин сказав одного разу, я не можу більше, я повертаюсь . . . чи ви не пішли б і без нього? . . .

(Професор: excusez, cher ami²), ви погано знаєте жінок. Жінки не здатні об'ективізувати ні ідей ні доктрин . . .) Я не розважаюсь діялектикою, профосоре, я беру життя як життя. Галочка не є пересічний тип жінки. А втім ще, що її пробудило, це не ідея й не доктрина. Це щось більше — це міт. (Переходимо до метафізики — глумливо стріпонувся професорів вус.); Зараз. (Я не реагую на репліки, йдеться про живу людину.) Отже, комплекс міту. Я ніколи не вірив у ваші конспіративно-організаційні здібності, Галочко. Але це стихія, й ви з неї вийшли, як з океану на берег. З піни, з накипу чортоприю. Комплекс Енгерслебена. Ваш єдиний аргумент, як міг, Ірин, вас люблячи, послати вас на цю акцію? . . . Відповідь проста. Калькулятор і психолог, він зізнав, що Енгерслебен — з зовсім іншого прошарку. Це ваш стан, Галочко. Февдалізм. Февдал не терпить насильства над жінками. Февдал здобуває жінок, але не зневолює їх. Погляньте на Дон-Жуана . . .

(В мундирі прусського офіцера . . .)

¹) Облишимо це.

²) Вибачте, дружче.

... хоч би й так, професоре. Ви парвеню, ваш дід або прадід був ще кріпаком, ви ніколи не збагнете філософії февдалізму, наскрізного в усіх епохах і середовищах.

(Але Лариса, — здригнулась Галочка, невже ви заперечите, що вона йому подобалась? ...)

Цього ніхто не заперечує, бо типам Ірина питоменний нахил до полігамії. Але це скромніше-двоїстість, проста двоїстість. Якщо ви — Донна Анна, то Лариса — Дольорес. Дві інкарнації того ж самого ідеалу, міту. Аджеж і Ірин був одержимий мітом. Я цілком розумію його: тут інтелект, скажімо, історична ремінісценція, це — ви. Там, у Лариси, — стихія, підвіся чернозем (Апологія зради, окуляри зазолотились на професоровому носі, що блищев; цікава аргументація). Я сказав — не реагую на репліки. Мої визначення пережитті і ствердженні. Я скорочую: зради не було. (Професор і Божок посміхнулись. Я відмахнувся від них, як від злосливих мух.) Коли я подам визначення Лариси, ви мене зрозумієте. Це грізна Beatrіче. Себто Beatrіче, що грішить, не розуміючи, що це гріх. Грішить в умиленні. Може це теж глибока символіка нашої історії, нашої раси. Мужній першень, що іноді рве її на високогір'я героїзму, зовсім випадковий. Її стихія — безладдя, дозвілля неволі. Чи такий тип спокусив би Ірина? ...

(А темперамент, темперамент, топ cheg amі, з'їдливо писнув професор Кравчук.) Бюсь об заклад, що темперамент це тільки ваша вигадка, професоре. Я знаю людей, що темперамент вважають за негідну людини слабість.

(Галочка посміхнулась. Божок ніяково зідхнув. Я знов: вони подорожували два тижні через дим і згар весни 45-ого року, й ні однієї ночі Божок не заплющив ока в той час, коли Галочка спала, спершись об його плече.) Ессе homo, любий професоре. Я не буду заходити в інтимні, далекі справи. Я нікому не суддя. Але я скажу — Ірин це міт, Ірина нема й не було, Галочко. А тим самим не було й зради.

— Але дитина, тихо промовила Галочка; я знаю, ви це від мене втаїли, що наприкінці 44-ого, в Австрії, вона вродила дитину ...

(— Mais laissez cela, mon Dieu, Dieu¹) — графиня затулила вуха.)

— C'est une pruderie tout à fait ridicule, maman²); гостро крикнула Галочка, ми, живемо в добу, коли з народження й смерти людини не роблять ідіотичних конвенансів.

Я знов, що це питання прийде. Я знов, що всі очі будуть звернені на мене. Тріумфально. І Божка й професора. І я сам відчув урочистість цієї миті. Я знов, що це наближає розв'язку, невблаганну, як фатум.

— Я піклувався Ларисою від П'янгороду. З доручення Ірина. Ми йшли через гори й ліси, валились по запльованих долівках вокзалів. Над нами, біля нас була смерть. Тупа смерть. Пошестъ, мор, бомбардування, лють німецької агонії. Це були неймовірно важкі часи, доба презирства. Ми не були людьми. Я нелегальний, із чужими документами, вона-вагітна. З мене сміялись зорі, повірте. Як міг я не ошаліти? І тихого грудневого світанку в порошу, біля Відня (ви знаєте зиму 44-ого, знаєте сніговал над Дунаєм), в Гунтрамсдорфі, коло Відня, так, в пустій, закиненій клуні, в перерві між бомбовою атакою, Лариса сповила хлопчика. Знаєте, хто це був? . . .

(Професор хотів порскнути реготом. Але вмить його вуса кволо лягли вділ. Божок повернув до мене свою кам'яну голову. В кімнаті було тихо.)

— Це було провістя нового дня, що гряде. Так це був самий день, що приходить по ночі. Це була надія. Після нелюдських страждань, після презирства, глуму, бруду й крові. Це була нова людина.

— Де вони тепер, мати й син? . . .

Галочка спітала, не глядачи на мене.

— Вони поїхали на схід. На рідну землю. Звідки прийшли. День мусить ясніти на рідній землі, не тут. Це велика символіка, Галочко, хоч може й велике страждання . . .

Так, так, крикнув професор, це все дуже гарно, але для цілості характеристики ми хочемо знати, хто . . .

— Не треба! Крикнула злісно Галочка, аж професор присів, принишк і тільки стиха покрехтував; я нічого не хочу

¹⁾ Але покиньте це, ах Боже, Боже.

²⁾ Ах, мамо, це смішна жеманність.

знати більше, я все знаю — ви розумієте? Вона була згвалтована під час арешту, в гестапо, ви розумієте? . . .

Вона підвельась, і айстровиді зірки в її очах розкидали зірниці. Вона вся жагтіла. Вона стояла, третячи, як тонкий меч, відсвічуючи сяйвом, розтинаючи димучі хмари, що котились цією кімнатою, хмари — тіні тъмяного освітлення.

— Я вклонюсь їй до землі — ще раз, хріпло крикнула Галочка, може я підошви не варта її, ви це розумієте? . . .

Ганна Олексіївна злякано піднесла хустину до скроні (*Quel horreur, quel horreur!*) . . . , вона розгубилась у цій каскаді, поводі світла, слів, вражень. Вона тихо позойкувала. Божок відвернувся. він пильно розглядав картину на стіні. Професор же обхопивши обома руками чарку — закляк. Від вина, де купався промін лямпи, на його обличчя впала злототінь і снувалась — вино в чарці коливалось. Це надавало йому найвіні хижости, але я бачив, що й він не в сих не в тих. Втім у двері хтось застукав. Вдруге.

— Entrez¹, крикнула Ганна Олексіївна, бо з нас ніхто не завважив стуку.

Тоді в кімнату ввійшов Ірин. —

XXI

Графиня відняла льорнет, її брова третяла:

Non, quand même... une fleure d'espérance. Sur mon chemin pourrait encore germer . . .) тихо посміхнувся Ірин. «Альфред де Мюссе, ра?» — Обернувшись до мене професор, хитрувато моргнувши з-за коліс окулярів. Я відмахнувся від нього, як від осі.

Цей Ірин, цей сутулуватий, ведмедюватий Казанова висовгувався мені досі слизьким в'юном. Що знав я про нього, що тямив я у ньогу? Я так звик до цих насмішкуватооких русивих бестій, до їхнього повстання за ці роки. Вони прибивали свої байдаки з гриф'ястими носами, з барвистими промсленіми вітрілами, вони легко зіскакували на берег, ішли в чуже місто, в гавань, де швидкий сміх вужооких дівчат, янтарні озера розлитого вина по тафлях таверн, плачливий грамофон, я знав їх і відходив геть. Це були сини прикорі доби погноблення ratio. Це були корсари. І я міг тоді, над Дунаєм, клепнути його по плечі — я співчував їхній невичерпній енергії, я ще в 3 . . .

¹⁾ Який жах, який жах.

²⁾ Увійтіть.

³⁾ Ні, навіть якби . . . квітка надії зродитись могла на дорозі моїй . . .

після пяти роківуважав Ірина фільмовим героєм. Не більше. Не зважаючи на те, що я переборював далеке—далеке почуття ревнощів, а вони скралася, мов леопард у хаці моєї душі. І мені було соромно. Я не міг себе знизити до рівня первісності. Я хотів бути homo sapiens. І тільки тепер я забагнув його зміст: він був лицарем сумного образу.

В краківському ресторані п'яній вояк хотів вистрелити в розп'яття. Юрба нищила, ждучи чуда. Ірин підвісився, пройшов через синій туман диму й вдарив вояка по перегині руки так, що револьвер випав. Я чекав розправи. Але всі люди в уніформах, що пили й свинячо верещали, противерезіли. Вони забрали свого товариша й вийшли. Ірин вразив їх, як бичем, своєю особистістю. Я знов теж, що колись, на двірці в Р..., оточений людьми з автоматами, що хрипло кричали іому „Hände hoch!“ — він посміхнувся, і очі його потемніли від раптової блакиті, що спалахнула. Спрокволу сягаючи рукою у кишеню, щоб витягнути документ, він вихопив пістоля й, мов близкавиця, застав себе серією пострілів, на мить — далі, вже він мигтів між вагонами й зникав у відтілі. Я знов теж, що він єдиний, хоч і пошукуваний давно, пішов до установки, довідаватись про недавно заарештованого товариша. Це могла бути примха й напевно була гра за смертью. Він довідався, вийшов, і урядовець, додумавшись хто це міг бути, телефонував уніз, щоб його взяли. Ірин пішов через подвір'я, бічною брамою, без перепустки, узяв по дорозі дошку, що лежала без потреби й вдивляючись в очі вартовому, сказав: «Так, я несу цю дошку», й вартовий отетерів. Я знаю: тоді теж в Іринових очах спалахнула темна, непокірна блакит. Я довідався теж, що Ірина везли вже в табір смерті. В вагоні було так баґато в'язнів, голод був такий, що сильніші придавлювали слабіших, хворі й кволі вмирали, а про їх смерть ніхто не зголосував, бо труп ще мав цінність: на нього брали пайку. Й Ірин, сливе за плечима вартового, ножиком прорізав діру, просовтнувся на буфери й зіскочив у ніч, у рівнини Вестфалії звідти, в в'язничному одягу, без шматка хліба подався, за зорями, на схід. І ще вдруге й втретє тікав Ірин від смерті й сам гнав смерть перед собою, і темна блакит в його очах і з десятком не своїх імен ішов він елегантним по Куфюрстендамі, й студентом по Йозефштадті, й робітником у Підзамчі, й міщочником по Подолі, й шахтарем по Макіївці, й техніком з організації Тодт по Запоріжжі, й кольпортером газет по Дерибасівській в Одесі, й вантажником в Чітаті-Альба... І з'являвся разом з десятком своїх інших облич і щезав у голубіні рейок, що вмирали сталевим мовчанням у снігах, і щезав у мерехтінні вокзалів сірих, як вони, й засипав сьогодні в затхлій норі на львівському Личакові, щоб завтра прокинутись, майнути променем у вікні перемиського поїзду, щоб післязавтра з бабиним літом зловісного вірсна сріблити, як і кучер на його скроні, в полуденній тиші над Бугом, завмираючи з луною далекого пострілу в отаві, де сокотять стрибунці і мандрує з травинки на травинку жук-різан. А дрозди в гаю ще співають, ще не знають, що десь недалеко тут смерть, і блескає лезом смерть, і в лезі стинається відсвіт другого леза, бо на смерть іде смерть і смерть лиш смерть поправ. І коли я зважив це

все й ще інше й те, що я бачив сам, я збагнув: це людина, що має шалену снагу зламати межі свого існування.

Лариса дивилась на кубловище землисто-сірих облич. Це було Сомбателлі, яке німецьким ешельонам проголошували — Штайнамангер.

— Він не любив мене. Та й її він не любив, тієї. Ми були лиш за соби його боротьби з людською рокованістю. Ви того ніколи не збагнете, бо ви романтик. Але для жінок треба мати милосердя: вони люблять тільки для себе, для своєї безталанності.

— Це в ґрунті речі трагедійне, відпові я, не бачити страждання інших. Адже ви його любили?... Це ознака скрайньої самотності й приреченості.

— Це просто визволення, зідхнула Лариса, він перейшов ті межі, які нас ще в'язнять. Я знаю жінок, що пишались цілковитим визволенням, любов, пхе — це звичайна гра інстинктів, зреќтись любови й наслоджуватись, зберігаючи крижану ріновагу, безнайменшого тремту так званої душі — це ж визвіл.

Я засміялася. В Штайнамангері оголосили військовий стан.

— Я сміюсь, продовжувала Лариса, бо це брехня. Я не знаю жінки, що б могла перейти межі існування. Себто оминути свою істоту. Приборкотати волю до любови. Це ж таке природне. А він міг.

— Він протиставив волю до любови волі до влади.

— Гадаю більше — волі до свободи.

Я подивився тоді на цю жінку. В її обличчі, в її очах уже світилась благодать майбутнього материнства. В хаосі цих днів і годин, в грозі цього безглазого клекотіння інстинктів, вона несла коштовний спокій. Як світіння примор'я, як цвітіння весінньої левади.

Сирена завила, могло бути глибинне атакування, й ми подались з юрбюко, що метнулася, як миша, в жовту ніч.

Але Лариса збагнула Ірину. Він був одержимий волею до свободи.

Я знов, як він сюди прийшов. За клином Пассав, обполосканим трьома річками малиновіли ранньою зорею узгір'я. За узгір'ямі ішов, не поспішаючи, ліс, шумів ліс. Від автостради обабіч червоні над темними коронами кастанінів дімки статечних господ. Дедалі бігли стежини в загороддя, в зеленополону. Цвів молочай. Збивались під низькі хмарі ластівки, жайвори. Посеред поля стояло дерево, стара баварська груша з таблицею. На таблиці «Borderline». Лежачи в житі, можна бачити, як місяць нижеться на кільці дротяної засіки. Може це границя. Може це земля, а там вирій. Може це ніч, може світання. Може це все тільки насмішкуватість долі. Я знов про те, як Ірин сюди прийшов.

Він сидів проти мене, й кістяки руїн, безвіконні доми збиралась громадою біля моєї вікна. На перехресті поправляли рейки, іскрилась металотонна машина (робітники в окулярах), неспокійна, ріжуча світільність обдавала пустелю вулиць. На мить осяювала екскаватор, що як птеродактиль, знів свою пащку д'горі й так заснув почварою з зализя і ланцюгів проти тихого неба.

— Я можу виїхати до Америки; він витрусив попіл з люльки; консулют не робить перешкод, Гарвардський університет хоче знов відновити розкопи в Старчеві й на Словаччині...

— Ну і що ж?...

— Не знаю.

В його очах вже не темніла блакить. Мерехт іх видається мені тихим, промінно-тихим.

— Може я краще подумаю. Мені не хочеться іхати за море. Я просто не можу перебороти автоматизму мислення. Аджеж подорож до Америки при сьогоднішніх умовинах це жарт. Ми їздили недавно зі Львова до Києва втрое довше, ніж звідси до Нью-Йорку. Але справа зовсім не в тому. Мені видалось в Америці неймовірно нудно. Так було принаймні перед війною. Може тепер змінилось. Й спостеріг у ньому деяку елегійність. Ірин розгорнув мою останню книжку, перекинув кілька листків і відклав.

— Я не знаю, чи ви зрозумісте мене. Мені постійно здається, що я комусь щось винен. Це, звичайно, метафора. Річ у тому, що я не повинен був пережити цієї війни й багатьох людей. Знайомих, друзів. Тому таке почуття, що живеш у кредит, вірніше понад кредит... Я хотів би бачити Галочку... Він це сказав зовсім тихо і замовк.

Я подумав і про рівнину з самотнім деревом з таблицею «Borderline» і з людьми, що тихо віддихають на животах у житі. Я подумав про кручу над Дністром, де скот, білоодежні жінки й Буковинська далечінь. І ще про П'янгородські асфальти, сині від синього палахкотіння підпаленого спирту.

— Мені здається, Ірине, що вам треба відпочити. Ви прожили роки, що здауться іншим за ціле життя.

— Всі ми прожили чимало, але я зовсім не чую втоми. Я тільки чую деякий неспокій, такий далекий, підземний рокіт.

І в цю мить я зрозумів, що ця людина стоїть переді мною вже зовсім чітко. Мряковинна лагідно опало. На асфальти, левади, шерех хвиль. Місто — ця німа фльотилія кам'яних кораблів, навіщених несамовитою хуртовиною, що поламала їм реї, щогли, комини, поруччя, виплило в яскіні. Фарватер був чистий, прозорий, як зелене скло. Салатні пропори обріїв байдоро залопотіли над ваготою хмар, що відходили. За салатними — билася їх жовть, їх кармазиновість.

— Ірине, промовив я; чи не можна вже визначити доби, мені здається, ми з вами опинились в однакових, вражаючо тотожних зонах мислі. Старайтесь тільки відірватись від того, що було.

— Я ладен погодитись з вами. Було—повстання бестії. Тепер почнуться повстання людини. Він важко, в своїх чоботях, підійшов до вікна.

XXII

Це вже була пізня година. І в напруженість усього становища, в німовільність, що могла розпанахатись котроїсь несподіваної миті неймовірним криком, вкрай несамовитою дебатою, ввірвались краплі дощу. Вони кропітко тараobili в шиби, громожкі, великі, часті. Злива йшла над Богенгавзеном, не минула його. Ізар видувся, огидним, череватим пла-

зов. Мимрив під дощем непривітну грубіянську пісню самотніх, що повертаються, як візники, спізнені додому. Осокори, осітняг і верби зашуміли. В сусідів (вони вибігали в коридор, тупотіли по сходах) гудів бас, що дах на гориці протікає. Катя — ця з колиханням стегон, ця з променистими очима, крутила грамофона. Це була все та сама арія з «Запорожця».

— Please have a drink, gentlemen¹). — Галоччині вій висотали довгу, павутинчасту золотистість променів, по англійськи вона говорила з американським акцентом, і в цьому співанні кінцевих складів і в її погляді виплескувалась не то чортівська наємішкуватість, не то захлистуюча себе одчайдушність; ми п'ємо за зустріч друзів ...

— Remember the decency, my child²) — графіня вже не шарпала бровою, але їй все ще не вдавалось знайти рівновагу; mais pourquoi parles tu anglais³)? ...

Це було так само недоречно, як і питатись, чому вона говорила весь час по французьки.

— Je propose qu'on parle seulement ukrainien⁴). Це було так мило, що ми всі, не виключаючи й Божка, засміялися.

— Maman est devenu très nantionaliste⁵), Галочка наливала вино і вона співало, elle va être plus catholique que le pere même. Allons-y⁶), мої панове, як я шкодую, що не можу вас запросити на мое весілля ...

Її сміх задзвінів на дні келехів. Вино, соняшно - злоте, сяйно озивалось склові тремтом. Професор хіхікнув. Божок стояв, склавши руки на грудях. Камінь його обличчя суворо обдавала косина з-під лямпи. Діямант на його середньому пальці уперто мерехтів.

— Серйозно.

— Читайте телеграму, професоре ...

Професор вовтузився. Він потикався кирпатим носиком у теплінь, що била від канапи, він стояв, щелевіючи вусами, немов не бачив, немов його окуляри зайшли імлою.

— Ну, читайте ж ...

¹) Пийти, панове, будь ласка.

²) Не забувай про пристойність, дитино моя.

³) Але чому ти говориш по-англійському?

⁴) Я пропоную розмовляти тільки по-українськи.

⁵) Мама стала велика націоналістка.

⁶) Вона стає більшим католиком ніж Папа. Ну.

Її голос бився, як підбита чайка. Вона зовсім не дивилась на Ірина. Так, ніби там було порожнє місце. З-під вій вистрибували не рахманні промінчики, а скалки, непрітомно — злісні скалки. Графіня відсунула голову Пінокіо від своїх колін, в льорнеті тримтіли відблиски лямпи, що кинула кремову косину тепер насклесь, через руб білоскатертного стола.

— Читайте ж! . . .

Але професорові пальці не слухались. Я ще ніколи не бачив його в такому несподіваному неодволоданні. Вус кволо повис над плачливо, по-арлекінськи мелянхолійно розкритим ротом. Тоді Божок, знітившись у цій яскравій немічності отетерілої кімнати, рвучко вихопив телеграму з професорових пальців, що затиснулись корччно, як в топленика. І він прочитав, над сподівання виразно, скандуючи:

I can't live without you. I got the papers necessary for your and your mother's passage to USA. Please let me have your immidiately answer. Fred¹⁾.

Божок поклав телеграму на стіл і старанно її пригладив. Діямант ще блиснув, коли він підніс руку до чола (а втім, це був зовсім зайвий рух), і після цього Божок щез за димовою завісою. Принаймні я тільки згодом спостеріг, що він ще тут.

— Et voila¹⁾ . . .

Професор сидів поруч Ганни Олексіївни, склавши руки на животі. Він заспокоївся й котячо посміхався. Я насолоджувається з впрост болісною радістю спостеріганням людей, речей. Але я приходив звільна до погляду, що людей, власне, не було, що я їх вимріяв і виснів і що мій сон доведений до такої чіткої реальності, що я вже зовсім затратив межі реального й іреального. Ні. це була правда. Ці люди давно жили в моїй іллюзії.

Злива надворі, тарабанення крапель у скло, Катин грамофон — ясна реальність меж мого світу. Цієї ж кімнати вже не було в реальних даностях. Вона переходила в позачасовість, вона розколювала стелю, стіни й вростала в космос мерехтінням нереальних, зітканих з найніжніших мережив думок, що промінювали як атом радію, вростала мерехтінням чертога в конструкцію всесвіту.

¹⁾ Не можу жити без вас. Одержив папери, потрібні, щоб ви і ваша мама проїхали до США. Прощу негайно відповісти. Фред.

Ірин підійшов до стола. Я ще не бачив обличчя, що б так спокійно світилось спокоєм себезнайдення. Він крихту прищурив очі.

— Я вже пробачився, Галочка, за свій прихід.

— Але я знала, що ти прийдець.

Професор кахикнув. Він щось жував.

— Нещодавно казали нам, що вас взагалі немає. Але *mors ultima linea gestum*... Він хихикнув — може він (ї, здається мені, більша частина присутніх, вважала Ірину за з'яву).

— В кожному випадку графиня виповіла це сполотнівші, я знов, що це прийшло їй з великими труднощами, вона була добре вихована жінка; я нахожжу... *je trouve*... що ви могли б заощадити нам цієї візити... після всього, що було... так, що було... *entre vous et ma pauvre fille*²⁾...

— Quand on dit ma pauvre fille, on comprend ma morte fille, maman³⁾ — встryanула Галочка; нічого подібного, Ірине. Я тобі дуже дякую, що ти прийшов. Я тільки прошу тебе — не говорити про минуле...

Це, здається, був парадокс цього вечора. Не говорити про минуле, але вертатись постійно до нього. Ірин посміхнувся.

— Зараз, я піду, я зараз піду геть, *comtesse*. Я прийшов тільки побажати тобі щастя, Галочка, зовсім конвенціонально й пласко. Хоч я поготів був свідомий макабричності моєї появи. Але для завершення моєї дороги це було конечне. Я мусів остаточно впевнитись у моїй тезі...

— Яка ваша теза?...

Професор підвів голову, як бойовий кінь.

— Теза безнадійності людського існування. Теза неомінальності зла.

— Це зовсім не нове, докторе Ірине, заскрипів професор, це вчення стойків...

— Я не знаю, чиє це вчення, ю я зрештою не збираюсь бути ані Колюмбом ані філософом. Все, що я стведжу, це тільки для виразнішого ствердження моєї власної особистості. Утилітаризм високої напруги. Але треба признатись, що перед війною ми всі ще вірили в можливість перебороти

¹⁾ Ну, ось.

²⁾ Між вами й моєю бідною дочкою.

³⁾ Коли кажуть: моя бідна дочка, — це розуміють: моя мертвa дочка, — мамо.

зло. Навіть романтики, для яких всяка боротьба була самоціллю. Навіть, кажу, при їхній безцілевості, вони підсвідомо вірили в тріумф добра. Тепер — це все виглядає квилінням немовляти.

— Доктрина пессимізму, ге? ...

Я зосередив тоді всю мою увагу на Божкові. Ірин говорив, але Божок — це була таємниця. Я хотів ще раз викресати з синяви моого ілюзорного світу його образ: Будди з кантовастими плечима, Будди з непорушним обличчям, з квадратовим підборіддям, і крукокриллям гладкого волосся. Потім цей діамант, що мерехтів і меркнув, потім ця шпилька в краватці, чорній із скісними срібними смугами й добротний одяг, здається, темнобрунатний, теж із смугами. Але це була тільки оболона. Він пильно слухав, але я певен, цього тут не було. Він стояв у якомусь відтинку пічерної доби й нюхав сморід підвогнюваного м'ясива. Його власні м'язи напружувались, його очі широко розкривались, і шуліче, яструб'яче ворушились у його серці, з надри висотувалось, з пут, і вже заполонювало його істоту. Він здригнувся маскою кам'яного обличчя. Він затиснув нігти на руці так, що виступили червоні пруги. Йому хотілось плакати, я це знов.

— Ніякої доктрини, просте ствердження. Ірин підкresлював «р», воно у нього здригалось, як стрілка, що вилітає.

— Ствердження, так ... Галочка стоїть перед новим життям. Я хотів цьому завжди вірити, що колинебудь напрещі вона почне нове життя. Я в тюрмі колись, а вона була далеко від мене — мав чудернацькі сни: рань і Галочка. Соловій морський вітер і Галочка. Кораблі, чайки. Звичайний зрештою краєвид, але дзвенів так бадьоро. Я пам'ятатиму завжди, як Галочка грала Моцарта. Але це все не належить до речі ... Пробачте.

— Ви про зло говорили, Ірине! ...

Божок крикнув надто голосно, зовсім чужо собі. Я поглянув у вікно, мене вразило те, що краплі бились уже не так невгавно, вговтуючись, лагідніючи.

— Так, зло. Конечне, неминуче й непоборне. Ви не сердьтесь, панове, але це так. Ми ждали світанку. Ми ждали доброго дня. Ми проходили крізь кров, знущання, тортури, розпач, зневіру, гвалт, руйну, смерть. Ми проходили через це все жахіття, стиснувши зуби, самі ставали злими, чому? Бо ми

вірили, що це все тимчасове, що зло треба перемагати злом, що все мине — зла не буде. Але я питаюсь вас, друзі (я все ж таки вважаю вас за друзів), чи, справді зла немає? ...

Божок зареготався. Графіння невдоволено подивилась на нього. Я його розумів, він, як і професор, не могли не іронізувати з людини, що вчора ще сміялась з усіх розмов про добро.

— І я приходжу до висновувальної частини моого монологу. Є дві дороги тепер. Перша — єднання із злом, Компроміс. Пакт неагресії ... Іти назустріч злу, скоритись йому, приймати його таким, як воно є, ю чинити єдино можливе: шукати засобів злагіднити зло ...

— Досить, крикнув Божок, пане Ірине, досить. Мені важко вас слухати й, призватись, не цікаво. Це виглядає так, ніби розкайаний грішник, старий піратюга приходить до ченців з чину Педра іль Анкатара й квилить голуб'ятком ... Ірин підвів брови ...

— Але пробачте, Божок, я ще не скінчив своєї думки ...

Божок рішуче вдався до демагогічної провокації.

— Можливо. Але ми вже можемо зробити висновки щодо закінчення. Це не цікаво, ви розумієте? ... Так, як мені не цікаво знати, що думає робити Галочка з телеграмою цього американського лейтенанта, бо я зрозумів — існує тільки egoїзм людини.

— Теж зло ...

Ірин дивився на нього люб'язно, як на хлопчака, що заравався.

— Егоїзм людини, нічого більше. І ви розумієте, панове — (він обернувся до всіх нас, його лице тремтіло, страшно тремтіло) це така глибока, така важка образа. Коли ти взяв людину як безцінний коштовний діамант і несеш його в долонах і милуєшся, так б'є тобі відсвіт у лиці, що ти сам мерехтиш тим сяйвом ... І раптом, раптом ти, що був вірний, як раб, що міг покласти на одну шальку своє серце, а на другу все в світі, що тільки є найпишніше, найблискучіше, й твое серце переважило б ... і раптом з'являється хтось, такий чудний, такий пласко-далекий і тебе вже забуто — — — Ні, це надто важко ...

— Я не знов, що ви такий романтик, Божок; проскрипів професор; англійці в такому випадку воліють мовчати ...

— Можливо, але я вже не можу... я...
Він сів і закрив обличчя долонями. Всі мовчали. Тільки знавши цю людину, її залізну опанованість, можна було збагнути, що діється в ній. Піноккіо підійшов до нього й, сумно кліпаючи своїми песячими очима, поклав свою голову на божкове коліно.

— Mais, monsieur Bojok¹⁾...

Ганна Олексіївна мала вдвое більше покраяне серце. Вона любила Божка любов'ю статечних жінок, добросердих матерів, що прагнуть щастя для своїх дочок. Божок це була насکрізна солідність. І вона знала, що все це була правда, що цей чоловік, який ішов крізь життя з невгнутістю й певністю криголома, в одну мить міг стати руїною.

Я поглянув на Галочку. Вона розглядала свій браслет (це був той самий, зальматинської роботи, містерного візерунку, той самий, який був у неї на руці в П'янгороді). Нігті її помалювані червінню, лиховісно вилискували в світляній смузі. Вона тільки раз підвезла голову, щоб подивитись на Божка, Вона прижмурила очі, з-під вій побігли золотисті струмки, але вони заломились у рисці, що нещадно лягла біля уст. Вона безудержно, в своїй надрі, сміялась.

Злива минала. Крізь повісма хмар, що чорним масивом пилили над осокорами, сочилася ясніша ніч. І ще листва надворі, в садку, шампіла, стріпувала краплини.

— А який другий шлях, Ірине?...

Він здригнувся, як сновида. Поглянув на неї — я не забуду ніколи цієї миті — два промені, два струми, дві довгі, прозористі жвили зустрілись. Це було відродження тайни, їхньої тайни.

— Другий шлях, тихо сказав він, для людей, що хочуть бути все ж таки людьми, це — жертва.

— Смерть?

— Не знаю. Може й смерть...

XXIII

Але Ірин помилявся. Смерть, так. Але було ще й життя інших. По тойбіч зневіри. Після чорного провалля іншоти починалось знов життя. Може без світлої віри, з відкритими

¹⁾ Але, пане Божок...

очима на гнилину й цвітіння, на нікчемність і вищість, на погорду й гордість.

Що мав з цього відродження я — мандрівник між присмерком і світанням? Я, — що зукаса, іноді крадькома підглядав за чужим щастям і без усякої потреби ранив себе чужою зневірою? ...

Може мое призначення — іти поряд інших, життя нести наопашки, плечем об плече торкатись і смерти й надії?

— Містер Фред, лейтенант експедиційного корпусу — велика надія; підвіся професор Кравчук і плесо його лисини замерхтило від спокою замисленого абажура; із задоволенням можемо ствердити, що особи англосаксонського світу не підпадають під закони загального занепаду. Вони — це поети здорового оптимізму. Це ймовірно, мало відповідає дійсності, але дає багато відваги зносити сучасність ...

Мені стало дивно, що Ганна Олексіївна несподівано кам'яно прийняла цю сентенцію. Акції бідного лейтенанта Фреда, не зважаючи на їхню стабільність, помітно падали. Може Ганна Олексіївна схилилася усе більше на бік знехтуваного Божка, може атавізм сентиментальних шляхетських поколінь зпечев'я загомонів наполегливіше? ... У кожному випадку Фред — це вже була тільки постійна, пересічна даність, про неї вже не дебатувалось. Це була гіркість філістерського триумфу.

Професор добув солідний годинник, схожий на пущулуваного джентльмена.

— Ге-ге, це вже надто пізня година, й гроза, здається, минула ... Я дозволю собі відкланятись, *contesse i шановна Галочка* ... Ale Галочка потягла його за полу, що достатньо вбгала в себе принагідного товщу й інших рідин, об які професор мимохіт торкнувся, мандруючи крізь своє мислительське щодення.

— Залишіться, професоре, обов'язково залишіться ... ви мусите залишитись і ... і ... говорити про Фреда ...

— Крім того, трамваю давно немає, і я не раджу вам розпочинати такої мандрівки ... сказав я. Ale це було не тільки піклування за професора. Я сподіався ще перипетій, якщо не розв'язки сьогоднішнього вечора. I професор, з його вусами, з його абсолютною зріноваженістю й релятивізмом діяв, як прохолода. Ганна Олексіївна мене зрозуміла й під-

тримала кушанням: згадано про каву. Й професор, спинився. Останній аргумент подіяв найпереконливіше. Професор, щоб розм'яти кістки, покотився пухнатим, блискучим м'ячиком по діагоналі кімнати, раз зникаючи, раз з'являючись у серпанковій синяви.

Я запалив цигарку й пестив Пінокіо по його ніжному перенісся. Але я хотів до кінця збагнути Галоччину концепцію.

Ірин підходив уже до меж. Він уже був вільним. Прозоре сіріння його очей було не даремне. Він уже зважився. Це не відбивало утомою чи презирством. Він став просто свободним. І звідсі був один шлях. Я згадав самотню грушу серед ланів, таблицю — «Border-line», узгір'я і синій шелест Чеського лісу. Стежина бігла ще може далі — там сходив місяць, через шум осінніх і верб над ріками, через чорну жужель станцій індустріальної окруті, рейки-рейки й дерть снігових, байдужих хмарок; може березки, може тагани з баландою, може залізні кільця дротів, може глуха північна ніч, може рвучкий, запінений Амур. У мерехтінні ї сірінні облич, виличастих, вісп'яних світанковість людини потойбіч зневіри. В відталі доріг і бездоріж, в безіменності юрби, в мовчазному стражданні й короткій, як випал, смерті — присмерк бестії. І я знов, що про все, що було в ч о р а, йому зовсім не треба буде думати. Воно — це розігране вчора, як іскріння пробою, відійде без вороття, не залишаючи ні сліду любови чи ненависті. Перед ним буде тільки день, той самий Ларисин день, що народився в Гунтрамсдорфі біля Відня, в бауерській шопі, серед тальної синяви однієї весни.

Я вже знов, я з моєї вродженої хитрости Енея знов, чим мерехтять Галоччині очі. Я хотів би встати, обняти її, перший раз у моєму житті наважитись, бо, остаточно, я вважав її за причинну. Цього вечора вона визволялась від влади в ч о р а так само, як визволився уже давніше Ірин. Ціловані іншими її вуста жагтили. Цим цілункам відповідала вона раз із шалінням забуття, раз із неприхованим презирством, раз байдуже, як камінь. Це було тоді в З . . . , коли я посмів, коли мое лукавство видалось мені зайвим, мов маска. В кімнату крізь полотняні завіси з наївними усміхненими вищиковами плило розморене надвечір'я. Вагота не дня — розколеного часу між днем і смерком. Вагота одягу, тіла — каменя. Галочка впала, як пелюсток. За клямку торкали знадвору, дзво-

нили раз, другий, третій. Кімната заколивалась, пішла. Стіни й двері. Завіса вже не могла стримати ваготи ночедня. Годинник утікав. Килими тихо зашелевіли, як вітрила корсарської барки в дозвіллі Середземномор'я. Я вже не міг пройти повз кущення. Ще мить, і я сказав би — так, так-як кинутись у прірву, як умерти без завтряного. І тоді Галочка зірвалась, вона збагнула, вона благала:

— Не треба, любий, я прошу — не треба... і нижня губа коралово тремтіла. Я відійшов. І вона тоді тихо сказала мені: «Дляку»...

— Енею, повагом промовила вона і поглянула в вікно, що за ним грози вже не було; ви б допомогли таман біля кави...

— Але там уже Божок...

І правда, Божок вийшов уже давніше з Ганною Олексіївною в кухню. Я не помітив цього. Ганна Олексіївна котилася, шамшачи урочистим чорним оксамитом, несла тремт порцеляни. Вона обачно покликала мене до вікна. І її губи, такі схожі на Галоччині, але без шарлатного мигтіння коралів, тремтіли.

— Je crois qu'il ne faut pas laisser monsieur Bojok tout seul¹)... Я ще ніколи не бачила такого... такого занепаду людини. Mon Dieu!²)... Я так звикла до його впевненості. Це великий джентльмен. Він не має ніякої надії, се rauvre garçon...

Професор, що розглядав, спершись ліктами на тафлю фортер'яна, останні числа Collier's-a, повернув до нас свої окуляри. За ними блимала невгащеним вогником злосливість Арлекіна. Він любив чуже нещастя, цей старий, невмирующий цинік.

— Ви гадаєте, що Божок може позбавити себе життя, contesse?... Ви недоцінуете передусім життєву цулкість цього героя, а по друге, ніхто не сказав, що його шанси знівечені. Я ніколи не вважав його таким володарем становища як сьогодні...

— D'ailleurs³), прошепотіла графіня, і губи її стали тонкі, сугубо презирливі; я маю до вас виправданий жаль, mon cher, що ви дали нашу адресу à ce... à ce impertinent⁴)...

¹) Я гадаю, не треба лишати пана Божка самого...

²) Ах, Боже...

³) Поза тим.

⁴) Цьому... цьому нахабі.

Я знизав плечима. І в цю мить з кухні вдарив постріл. Може Ганна Олексіївна не збагнула, про що йдеться. Але я не мав жадних сумнівів — це був випал. «Ви не мали рації, професоре, щоду життєвої цупкості...». «Анахронізм» — проскрипців професор, і ми побігли в кухню. Я бачив, як Галочка поклала цигарку в попільничку. Її очі сміялись. Сміялись. Сміялись зеленим, лютим мерехтом.

Я вбігав ще у кімнату, шукав бандаж на полиці біля вікна. Професор сказав, що загрози аж ніяк нема. В метушні людей, графині, Каті з чорними обвіяними віями очима, інших людей, що збігли з другого поверху й з флігеля (якась Марія Єфимівна на кривих ногах, що з них спадали панчохи, якийсь козак Олекса з ряботинням кричали навипередки —), В цьому чаду я не бачив ні Ірина ні Галочки. Скліяні двері в сад, на Ізар, були розчинені. Нетлі роем летіли до лямпи. Била прохолодь, чи не рань, чи не онова після злив?

Божок був без пам'яті. Ми несли цього великого, довгого чоловіка в кімнату. Краватка його з'їхала набік, рука з діамантом волочилася по підлозі, професор сопів, Пінокіо сонно водив за нами собачим поглядом, з кишенні Божкового одягу випадали сувої грошей, веселчастих долярів, швайцарських франків, і Марія Єфимівна тъожкала, охкала, откала і в косині лямги, розгойданої чадом, згірдливо блідло кам'яне Божкове підборіддя.

— Mais où est Halotchka, où est-elle?...¹⁾

Графиня дивилась на мене все ширше, щодалі ширше відкриваючи очі. Льюнет зателіпався на мереживі. Графиня кинулась до дверей, до холоду саду. Обернулась, я ішов за нею. Обернулась ще раз — я, Еней, був її єдиною опорою. Вона ще надіялась. Але й я й професор були певні — там, у ніщоті ще синіючої ночі нікого вже не було. Там нікого не могло й бути.

Там тільки незрушенно, презирливо мигтіло небо. Над руїнами кам'яно-сонного міста, над чатуючим чатинням парків, над сліпою погонею хвиль Ізару, що безперестані гнав мутні буруни у тал ранів. І ще десь перекинені через лук мосту мерехтіли дороги. Може у смерть, може потойбіч зневіри.

Але що було мені, Енеєві, — до життя інших?...

¹⁾ Але де Галочка, де вона?

**КНИЖКИ І ЗБІРНИКИ МУР'У
ТА ІНШІ ВИДАННЯ
у В-ві «ПРОМЕТЕЙ»**

НАДРУКОВАНО:

Іван Багряний — Золотий бумеранг. Збірка вибраних поезій за 20 років. Передмова і редакція Б. Подоляка.

Ісаак Мазепа — Підстави нашого відродження.
Ч. I. Причини нашої бездержавності.

Іван Багряний — Тигрови. Роман ч. I.

Улас Самчук — Юність Василя Шеремети. Роман ч. I.

Юрій Косач — Еней і життя інших. Повість.

Роксана Вишневецька — Материнки. Збірка оповідань для дітей.

«Буря в МУРІ» — Збірка літературних пародій і памфлетів.

Альманах — МУР. Квартальник I.

ДРУКУЮТЬСЯ:

Тодось Осьмачка — Старший боярин. Повість.

Микола Зеров — Sonnetarium. Повна збірка недрукованіх сонетів.
Передмова проф. В. Державина. Редакційні примітки і пояснення Михайла Ореста.

Микола Хвильовий — Виbrane твори.

Том I. Оповідання. Передмова Ю. Давнича.

Том II. Памфлети (Публіцистика, критика). Передмова Бориса Подоляка.

Ісаак Мазепа — Україна в огні і бурі революції ч. I.

Ісаак Мазепа — Україна в огні і бурі революції ч. II.

Ісаак Мазепа — Україна в огні і бурі революції ч. III.

ПІДГОТОВЛЯЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

Ісаак Мазепа — Підстави нашого відродження.
Ч. II. Проблеми відродженої України.

Проф. Др. Д. Чижевський. Історія української літератури т. I.
Історія української літератури т. II.
Історія української літератури т. III.
Історія української літератури т. IV

